

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

Sepha Khun Chang Khun Phan

รินฤทัย สัจจพันธุ์*

บทคัดย่อ

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่มีเค้าจากเรื่องจริงในสมัยอยุธยา ได้พัฒนาเป็นนิทานอันเป็นวรรณกรรมชาวบ้าน และต่อมาก็ได้พัฒนาจากวรรณกรรมชาวบ้านมาเป็นวรรณคดีราชสำนักตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยโรงพิมพ์หมอสุมิต ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระวรรณคดีเรื่องนี้ และจัดพิมพ์รวม ๔๓ ตอน เรียกว่าเป็นเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นฉบับแบบแผนมาจนทุกวันนี้

กระทรวงศึกษาธิการ คัดเลือกเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงามและตอนขุนช้างถวายฎีกาเป็นแบบเรียนของนักเรียนชั้นมัธยมต้นและมัธยมปลาย บทความนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะวิเคราะห์คุณค่าของเรื่องขุนช้างขุนแผน ๒ ตอนนี้

ตอนกำเนิดพลายงาม แสดงการปะทะกันของอารมณีกิเลสและอารมณีกุศลซึ่งอย่างน่าตื่นเต้น ตัวละครมีบุคลิกโดดเด่นชัดเจน แสดงภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมอย่างน่าสนใจ มีความไพเราะงดงามทางวรรณศิลป์สมกับเป็นฝีมือการแต่งของสุนทรภู่

ตอนขุนช้างถวายฎีกา ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นผู้แต่ง ได้รับยกย่องว่าเป็นตอนที่แต่งดีที่สุดตอนหนึ่ง ตอนนี้แสดงเหตุการณ์ก่อนถึงจุดสุดยอดของเรื่อง คือประหารนางวันทอง แก่นลำคัญของเรื่องคือการแสดงอำนาจของเพศชาย

* ศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

และการแสดงชะตากรรมของนางวันทองอันเกิดจากคำพูดที่แสดงความจริงใจของเธอ ตอนนี้แสดงภูมิปัญญาและคุณค่าทางวรรณศิลป์เช่นเดียวกันตอนอื่นๆ วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงโดดเด่นสมกับเป็นเพชรน้ำเอกแห่งวรรณคดีไทย

Abstract

Sepha Khun Chang Khun Phan is based on a true story that happened in the Ayutthaya period. This literary work was subsequently developed from a series of folk tales to court literature in the reign of King Rama II of Ratanakosin Period. This artistic work was first published in the reign of King Rama V by Dr. Smith's printing house. In 1917, Somdej Khrom Phraya Damrong Rajanuphap edited this verse tale and selected 43 episodes to publish under the title of *Sepha Khun Chang Khun Phaen*, the Vijirayan Royal Library version, which is the master version until the present day.

The Ministry of Education chose Episode 24 : *The Birth of Phlai Ngam* and Episode 35 : *Khun Chang appealing to the King* to be literary texts for prescribed junior high school and senior high school students. This article analyzes the literary values of these two episodes.

The Birth of Phlai Ngam presents the confrontation of the emotions of love and hate. The characters are very distinguished. Cultural wisdom is interestingly presented. The verses written by Suntorn Phu, the superb poet are poetic and beautiful.

Khun Chang appealing to the King, written by an anonymous poet is praised as one of the best episodes. It depicts the pre-climax of the story, the execution of Wanthong. The themes of this episode are the manifestation

of the power of men and the destiny of Wanthong reflected in her sincere words. This episode, similar to other episodes, presents the wisdom in Thai culture and literary arts. *Sepha Khun Chang Khun Phaen* is a very artistic tale in verse which deserves the appraisal as the diamond of Thai literature.

ที่มาของ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงอธิบายไว้ใน “ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ “คำนำ” สำหรับหนังสือ **เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน** ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ ไว้ว่า

“เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องจริงเกิดในครั้งกรุงเก่า เนื้อความปรากฏจัดไว้ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า นับเป็นเรื่องในพระราชพงศาวดารมียุ่ดงนี้...”

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, ๒๕๑๓ : (๓))

ข้อความข้างต้นมีประเด็นอธิบาย ๒ เรื่อง คือ

๑. เรื่องขุนช้างขุนแผนมีที่มาจากเรื่องจริงที่เกิดขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา
๒. เนื้อความเรื่องขุนช้างขุนแผน (บางตอน) ปรากฏจัดไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า

ประเด็นแรก เชื่อได้ว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนมีเค้าเรื่องจริง โดยเฉพาะเรื่องรักสามเส้าระหว่างหญิงหนึ่งหญิง สองชาย ชาวสุพรรณบุรี ซึ่งจบลงด้วยผู้หญิงถูกประหารชีวิตต่อสาธารณะ น่าจะเป็นเรื่องที่โงะขานกันยาวนานจนกลายเป็นนิทาน เมื่อพัฒนาจากการเล่าเรื่องสู่กันฟังมาเป็นการเล่าเรื่องแบบมหรสพ คือเล่าเป็นคำกลอนขับลำเป็นท่วงทำนอง ต่อมามีคนดัดรีประกอบ ซึ่งเรียกว่า **เสภา** เรื่องขุนช้างขุนแผนก็คลี่คลายจากเรื่องจริงไปสู่วรรณกรรมบันเทิงคดีที่เสริมแต่งเรื่องราวให้พิสดารขึ้นด้วยจินตนาการและฝีมือของกวีและนักขับเสภาหลายคนหลายยุคสมัย รวมทั้งในสมัยรัตนโกสินทร์กวีได้ดัดแปลงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์อยุธยาตอนอื่นๆ เติมเข้าไปในเนื้อเรื่องอีกด้วย ทำให้เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณกรรมบันเทิงที่คนฟังติดอกติดใจ เชื่อถือคล้อยตามว่า

เป็นเรื่องจริงทั้งหมด เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่นักขับเสภาสมัยรัตนโกสินทร์นำมาใช้สร้างโครงเรื่องย่อยที่ทำให้เกิดสีสันในเรื่อง เช่น ตอนชิงราชธิดา ในพระราชพงศาวดารอยุธยาบันทึกว่า ยกพระราชธิดาให้พระเจ้าล้านช้างแต่เจ้าเมืองพิษณุโลกชิงตัวไประหว่างทางในเสภากลายเป็นพระเจ้าล้านช้างยกราชธิดาให้กษัตริย์อยุธยา แล้วพระเจ้าเชียงใหม่ชิงตัวไป เป็นเหตุการณ์ในราว พ.ศ. ๒๑๐๗ อีกตอนหนึ่งคือ ตอนขุนแผนพลายงามช่วยพระท้าวไฉนหนีออกจากคุกที่เชียงใหม่ นำมาจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์เมื่อพระยาเดโชถูกจำคุกที่อังวะ พ.ศ. ๒๒๐๕ (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบลัดเล ๒๕๔๕ : ๖๘-๗๒ และ ๒๘๙-๒๙๐) สรุปว่า เรื่องราวในขุนช้างขุนแผนมีพัฒนาการต่อเนื่องยาวนานกว่า ๔๐๐ ปี โดยปรับเปลี่ยนจากเรื่องจริงเป็นนิทาน จากนิทานเป็นเสภาจากวรรณกรรมมุขปาฐะเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ และจากวรรณกรรมชาวบ้านเป็นวรรณกรรมราชสำนัก

ประเด็นที่สอง เนื้อความเรื่องขุนช้างขุนแผนมีจดไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า เนื้อความย่อย มีว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงพระนามพระพันวษา โปรดเกล้าฯ ให้ขุนแผนพันโทฯไปตีเมืองเชียงใหม่ ขุนแผนตีเมืองเชียงใหม่สำเร็จ นำนางสร้อยทองของพระธิดาพระเจ้าล้านช้าง กับพระมเหสีและพระธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่มาถวายพระพันวษา พระพันวษาดังนางสร้อยทองเป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย ตั้งนางแว่นฟ้าทองเป็นนางสนมเอก ส่วนมเหสีของพระเจ้าเชียงใหม่โปรดฯ ให้ส่งกลับคืนไป ต่อมาภายหลังขุนแผนถวายดาบฟ้าฟื้นให้พระพันวษา เนื้อความจากคำให้การชาวกรุงเก่าทำให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ขุนแผนมีตัวตนจริงและเป็นทหารเอกในสมเด็จพระพันวษา กษัตริย์อยุธยา ซึ่งคือ พระรามาธิบดีที่ ๒ เรื่องขุนช้างขุนแผนจึงน่าจะเกิดระหว่าง พ.ศ. ๒๐๓๔ กับ ๒๐๗๒ และกว่าจะเป็นเสภาที่ใช้เวลาอีกนับร้อยปี (เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, ๒๕๑๓ : (๑๑)) เมื่อครั้งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอ้างถึงคำให้การชาวกรุงเก่าในคานาพระนิพนธ์ หนังสือนี้เพิ่งค้นพบ ต่อมา มีการค้นคว้าวิจัย และพบว่าคำให้การชาวกรุงเก่า เป็นการรวบรวมข้อมูลที่จดบันทึกจากคำให้การของเชลยศึกจากสยามที่ถูกตอนไปอังวะหลังเสียกรุง พ.ศ. ๒๓๑๐ ดังนั้นการอ้างถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับขุนแผนและพระพันวษาที่เกิดขึ้นก่อน ๒๐๐ ปี จึงน่าสงสัยว่าเป็นเรื่องจริงหรือไม่ คริสเบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร มีความเห็นว่า เชลยศึกอาจเล่าเรื่องจากเสภาซึ่งจดจำได้ขึ้นใจ ดังสรุปไว้ว่า “น่าจะเป็นว่าเชลยศึกเล่าเรื่องในเสภาแล้วถูกจดบันทึกไว้ในคำ

ให้การ...ทั้งนี้ เพราะว่าเรื่องราวในเล่มนั้น ช่างดูเหมือนเหตุการณ์จริง จนเป็น “เรื่องจริง” สำหรับผู้คน หรืออาจเป็นเพราะว่าผู้ที่บันทึกคำให้การ...ที่อึ้งวะ เข้าใจผิด” (คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร ๒๕๕๑ : ๑๔๔)

ข้อสันนิษฐานใหม่นี้อาจจะไม่ได้คัดค้านว่า เรื่องรักสามเส้าของขุนช้างขุนแผน และนางพิมเป็นเรื่องจริงในสมัยอยุธยา เพียงแต่ว่าหลักฐานจากคำให้การชาวกรุงเก่า ไม่ใช่หลักฐานที่มีน้ำหนักสนับสนุน เพราะบันทึกขึ้นในภายหลัง ซึ่งอาจเป็นว่าเชลยศึกไทยฟังเลาเรื่องขุนช้างขุนแผนจนจำได้ขึ้นใจ และคล้อยตามว่าเป็นเรื่องจริงทุกอย่าง

การชำระเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

ดังได้กล่าวแล้วว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่นิยมสืบเนื่องยาวนานเกือบ ๔๐๐ ปี ตลอดระยะเวลาเหล่านี้ เรื่องขุนช้างขุนแผนมีพัฒนาการทั้งรูปแบบการนำเสนอ และเนื้อเรื่อง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า การพัฒนาเรื่องขุนช้างขุนแผนจากนิทานเป็นเสภาในตอนแรกๆ คงมีแต่บทกลอนตอนสำคัญๆ เช่น บทสังวาล บทพ้อ บทชมโฉม บทชมดง เพื่อแทรกเวลาเล่านิทาน โดยอาจเป็นกลอนสดแต่งในขณะเล่านิทาน ต่อมาเมื่อคนนิยมมาก จึงคิดอ่านแต่งนิทานเป็นคำกลอนทั้งเรื่อง เนื่องจากเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องยาว สดวิสัยจะขับเสภาจนจบเรื่องในวันเดียว จึงแต่งเป็นตอนๆ ใครชอบใจจะขับตอนไหนก็แต่งตอนนั้น เรื่องราวจึงไม่ปะติดปะต่อกัน เหตุการณ์สลับกัน และชื่อตัวละครไม่ตรงกัน มีการแต่งบทเสภาตอนต่างๆ ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกวีอื่นๆ ในราชสำนัก ทำให้เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนปรับเปลี่ยนจากวรรณคดีชาวบ้านเป็นวรรณคดีราชสำนัก และในรัชกาลนี้ได้มีการเพิ่มบัพผจญเข้าไปในการเล่นเสภาด้วย บทเสภาสำนวนหลวงเป็นเหตุให้เกิดความนิยมบทเสภาที่แต่งใหม่ ทำให้ในรัชกาลนี้มีผู้ชวนช่วยแต่งบทเสภาตอนอื่นๆ ที่ยังไม่ได้แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ บทเสภาสำนวนหลวงนับว่าบริบูรณ์ เพราะมีการแต่งขึ้นแทนบทเดิมเกือบตลอดเรื่องขุนช้างขุนแผน ทำให้มีการรวมบทเสภาเป็นเรื่องในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีกวีที่คิดแต่งบทเสภาเพิ่มเติม เช่น ตอนจระเข้เถรขวาด ตอนพลายเพชรพลายบัว และแต่งบทประชันสำนวนของเดิมอีกหลายตอน เช่น สำนวนครูแจ้ง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการพิมพ์บทเสภาขุนช้างขุนแผนเป็นครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๑๕

โดยโรงพิมพ์หมอสุมิ เมื่อหาซื้อบทเสภาสำนวนหลวงได้ง่ายแล้ว จึงไม่ค่อยมีผู้แต่งบทเสภาขึ้นใหม่อีก บทเสภาที่พิมพ์ขึ้นนี้มีเนื้อความตั้งแต่ต้นจนถึงตอนปลายเพชรพลายบัว ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา กรมการหอพระสมุดวชิรญาณร่วมกันชำระเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เพราะทรงเห็นว่าฉบับที่พิมพ์จำหน่ายในขณะนั้น “เรียกว่าหนังสือเสภาเป็นจลาจล” เพราะมีผู้แก้ไข ตัดเติมถ้อยคำโดยไม่รู้ ทำให้เนื้อความคลาดเคลื่อน และเวลาพิมพ์ การตรวจสับเพรา จึงทำให้อักขระวิบัติอีกชั้นหนึ่ง

ในการชำระวรรณคดีเรื่องนี้ กรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ได้ชำระสอบทาน ต้นฉบับบทเสภาของเก่า ฉบับหลวงสมัยรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ และสำนวนแต่งประชันของกวีเชลยศักดิ์ต่างๆ โดยเลือกสรรสำนวนที่ดีเลิศ ถูกต้อง มาประสมประสานกัน และแต่งเชื่อมต่อให้ราบรื่นเป็นเนื้อเดียว ทั้งนี้เพราะ “มีความประสงค์จะรักษานั่งสือกกลอนเป็นอย่างดีในภาษาไทยไว้ให้ถาวร เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าจะพยายามรักษาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ดังนั้น แม้จะพยายามรักษาถ้อยคำของกวีตามต้นฉบับเดิม แต่ก็จำเป็นต้องปรับปรุงแก้ไขด้วยสาเหตุต่างๆ คือ

๑. บทหยาบคาย เสภาสำนวนเดิมบางแห่งหยาบคาย จนห้ามผู้หญิงอ่าน ในการชำระครั้งแรกนี้จึงตัดตอนที่หยาบคายออก แต่ไม่ได้ตัดทั้งหมด เพราะสมเด็จพระยาดำรงฯ ก็ทรงเห็นว่า “กลอนเสภาที่อยู่ที่สำนวนเล่นอย่างปากตลาด บางทีก็พูดสับสนหรือด่าทอกัน ถ้าถือว่าเป็นหยาบคายตัดออกเสียหมด ก็เสียสำนวนเสภา จึงคงไว้เพียงเท่าที่จะไม่ถึงนารังเกียจ

๒. บทตลก ความขบขันมีอยู่ในเนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่เสภาสำนวนเดิมมีผู้แต่งแทรกบทจำเວดไว้หลายแห่ง เมื่อมาอ่านเป็นหนังสือไม่ขบขัน กลับทำให้เสีย

๓. ความแต่งเชื่อมตรงหัวต่อ เมื่อรวมเสภาตอนต่างๆ เป็นเรื่อง มีผู้แต่งเชื่อมตอนต่างๆ เข้าด้วยกัน แต่บางแห่งเชื่อมไม่ดี ความไม่เข้ากันบ้าง เข้ากันบ้าง ขาดเกินบกพร่องไปบ้าง จึงมีการแก้ไขตรงหัวต่อเหล่านี้ให้ความเชื่อมกันสนิทดีขึ้น

๔. ถ้อยคำและกลอนวิปลาส ก็ได้แก้ไขโดยสอบทานจากฉบับเก่า หากหาฉบับเก่าสอบทานไม่ได้ ให้แก้ไขเฉพาะที่เห็นว่าผิดแน่ๆ

ดังนั้น การชำระเสภาขุนช้างขุนแผน โดยหอพระสมุดวชิรญาณ ใช้วิธีเทียบเคียง

ต้นฉบับตัวเขียนหลายสำนวน มีตัดออก แต่งเพิ่ม และพิมพ์บทเสภาที่ไม่เคยพิมพ์มาก่อน รวมไปด้วย ได้แก่ตอนตีเมืองเชียงใหม่ กับตอนจะเข้าเฝ้ารวาด รวมทั้งสิ้น ๔๓ ตอน

อนึ่ง วรรณกรรมบันเทิงคดีที่เป็นยอดนิยมมักมีการแต่งเนื้อเรื่องต่อให้พิสดาร ยืดยาวเพื่อสนองความต้องการของคนดู คนฟัง คนอ่าน เรื่องที่ขยายต่อออกไปมักเป็นเรื่องราวของคนรุ่นลูก รุ่นหลาน เรื่องขุนช้างขุนแผนก็เช่นกัน จากที่มีการเพิ่มเรื่องของพระไวย ก็มีเพิ่มเรื่องของพลายชุมพล และต่อมาก็มีผู้แต่งเรื่องพลายเพชรพลายบัว ต้นฉบับที่ไม่ได้ชำระในสมัยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและจัดพิมพ์ในชื่อวาทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ หรือเรียกกันในปัจจุบันว่าฉบับหอสมุดแห่งชาติ จึงมีอีกเป็นจำนวนมาก ในปัจจุบัน หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้ตรวจสอบชำระต้นฉบับเหล่านั้น จับความตั้งแต่ตอน ๔๓ จะเข้าเฝ้ารวาด ต่อเติมตั้งแต่เนรจุ๊แปลงเป็นนกถืดที่ออกไปคาบศิระเถรवादบินหนี จนถึงตอนที่ ๗๕ อุปราชกับสมภารลาวจับพลายเพชรได้ รวมเป็น ๓๓ ตอน แต่ยังไม่จบความ แล้วจัดพิมพ์เรียกว่า ขุนช้างขุนแผน ภาคปลาย กรมศิลปากรเคยนำไปเล่นละครเสภา เช่น ตอนพลายเพชรพลายบัวออกศึก เป็นที่นิยมขึ้นชออบอยู่มาก (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ๒๕๒๖ : ๑๓๓) อย่างไรก็ตาม สำนวนกลอนในตอนแต่งต่อเหล่านี้ น่าจะเป็นสำนวนราษฎรไม่ใช่สำนวนหลวงและไม่มีคุณค่ามากนัก สมเด็จพระยาดำรงฯ จึงไม่สนพระทัย ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า “ตอนต่อจากนั้นไป คือตอนพลายยงไปเมืองจีนก็ดี ตอนพลายเพชรพลายบัวก็ดี เห็นไม่มีสาระในทางวรรณคดี จึงไม่พิมพ์” (กรมศิลปากร ๒๕๑๓ : ๓๗)

ผู้แต่งเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

ผู้แต่งเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมีจำนวนมาก เพราะเป็นเรื่องที่แพร่หลายเป็นระยะเวลายาวนาน เพียงชื่อของนักขับเสภาที่สุนทรภู่อ้างถึงในตอนโกนจุกพลายงามและบทไหว้ครูเสภาครูพี่พายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็มีชื่อครูเสภาถึง ๑๔ คน แต่บทเสภาเป็นบทที่แต่งให้คนขับพอจำได้ เป็นของปกปิด ไม่แพร่หลายเพราะกลัวคนนำไปขับหากินแข่งกับตน ผู้แต่งบทเสภาจึงเป็นกวีนิพนธ์ มีแต่ลูกศิษย์ลูกหาที่จดจำเนื้อร้องมาได้

เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนด้วยความระมัดระวัง และตั้งพระทัยจะรักษาคุณค่าของความเป็นวรรณคดีแล้ว ยังทรงตรวจสอบและสันนิษฐานเกี่ยวกับผู้แต่งบางตอนด้วย แต่ตอนที่ทรงวินิจฉัยได้แน่ชัดแทบ

ทั้งหมดเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และผลงานของกวีในราชสำนักรัตนโกสินทร์ ดังนี้

ตอนที่ ๔ พลายแก้วเป็นขุนนางพิม พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนที่ ๕ ขุนช้างขุนนางพิม ในอธิบายบทเสภาเล่ม ๑ ทรงระบุว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในอธิบายบทเสภาเล่ม ๒ ทรงสันนิษฐานว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เช่นเดียวกับในมติของสมาคมวรรณคดีที่ดัดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๗๔

ตอนที่ ๗ แต่งงานพลายแก้วกับนางพิม แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๒

ตอนที่ ๑๓ วันทองหึงลาวทอง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนที่ ๑๖ กำเนิดกุมารทองลูกนางบัวคลี่ ผลงานของครูแจ้ง แต่งสมัยรัชกาลที่ ๔ ผลสมสำนวนเดิมตอนชื่อม้าสีหมอก

ตอนที่ ๑๗ ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง เข้าห้องนางแก้วกิริยา น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยบางส่วน บางส่วนเป็นสำนวนเดิม

ตอนที่ ๑๘ ขุนแผนพานางวันทองหนี พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนที่ ๑๙ ขุนช้างตามนางวันทอง ในอธิบายบทเสภาเล่ม ๑ ทรงระบุว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในอธิบายบทเสภาเล่ม ๒ ทรงสันนิษฐานว่า เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยทรงกล่าวว่ หากตอนที่ ๔ และตอนที่ ๑๗ เป็นพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ตอนที่ ๕ และ ๑๙ ก็น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์เหมือนกัน เพราะบางตอนคล้ายกับเรื่องสังข์ศิลป์ชัย (แต่ขุนวิจิตรมาตราถือว่าเป็นพระนิพนธ์กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เช่นเดียวกับตอนที่ ๒๐)

ตอนที่ ๒๐ ขุนช้างฟ้องว่าขุนแผนเป็นกบฏ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ตอนที่ ๒๑ ขุนแผนลุมไทร (ขุนวิจิตรมาตราสันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพ ทรงนิพนธ์ในสมัยรัชกาลที่ ๒)

ตอนที่ ๒๒ ขุนแผนชนะความขุนช้าง (ขุนวิจิตรมาตราตราสันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหมื่นคักดิพลเสพ ทรงนิพนธ์ในสมัยรัชกาลที่ ๒)

ตอนที่ ๒๓ ขุนแผนติดคุก แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ (ขุนวิจิตรมาตราตราสันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหมื่นคักดิพลเสพ ทรงนิพนธ์)

ตอนที่ ๒๔ กำเนิดพลายงาม ผลงานของสุนทรภู่ แต่งสมัยรัชกาลที่ ๒

ตอนที่ ๒๕ เจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทองแก่พระพันวษา สำนวนเก่าก่อนรัชกาลที่ ๒

ตอนที่ ๒๘ พลายงามได้นางศรีมาลา มี ๓ สำนวน คือ สำนวนเก่า สำนวนครูแจ้ง และสำนวนที่กวีช่วยกันแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๕

ตอนที่ ๒๙ ขุนแผนแก้พระท่ายน้ำ ผลงานของครูแจ้ง

ตอนที่ ๓๐ ขุนแผนพลายงามจับพระเจ้าเชียงใหม่ ผลงานของครูแจ้ง

ตอนที่ ๓๑ ขุนแผนพลายงามยกทัพกลับ ผลงานของครูแจ้ง

ตอนที่ ๓๒ ถวายนางสร้อยทองนางสร้อยฟ้า สำนวนเก่า ครูแจ้งแต่งเพิ่มเติม

ตอนที่ ๓๓-๔๒ พระไวยถูกเสน่ห์จนถึงสร้อยฟ้าศรีมาลาลุยไฟ สำนวนเก่าครั้งรัชกาลที่ ๓

ตอนที่ ๔๓ จระเข้เกรงวาด บทแต่งแทรกในสมัยรัชกาลที่ ๓ ครูแจ้งเอามาขยายเป็นตอน ในสมัยรัชกาลที่ ๔

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนที่ชำระแล้ว ๔๓ ตอนนี้ *สมาคมวรรณคดี* ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๗๔ โดยมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นประธาน ลงมติยกย่องว่ามี ๘ ตอนที่แต่งได้ดีเยี่ยม ได้แก่

ตอนที่ ๔ พลายแก้วเป็นคู่กับนางพิม

ตอนที่ ๕ ขุนช้างขอนางพิม

ตอนที่ ๑๗ ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง

ตอนที่ ๑๘ ขุนแผนพานางวันทองหนี

ตอนที่ ๒๔ กำเนิดพลายงาม

ตอนที่ ๓๕ ขุนช้างถวายฎีกา

ตอนที่ ๓๖ เมื่อนางวันทอง

ตอนที่ ๓๘ พระไวยถูกเสน่ห์

เรื่องขุนช้างขุนแผนส่วนอื่น ๆ

นอกจากฉบับชำระโดยคณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณในสมัยรัชกาลที่ ๕ และต่อมาคือ**เสภาขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ** ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนและบทอ่าน ในฐานะเป็นวรรณคดีแห่งชาติแล้ว ยังมีเรื่องขุนช้างขุนแผนส่วนอื่น ๆ แต่งด้วยรูปแบบวรรณกรรมประเภทอื่นๆ อีกหลายฉบับ ซึ่งยืนยันได้ว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีเรื่องเอกของไทย เป็นวรรณคดียอดนิยมที่สร้างความบันเทิงแก่คนไทยเป็นเวลายาวนาน จนถึงปัจจุบัน หนังสือเกี่ยวกับขุนช้างขุนแผนบางเล่มต่อไปนี้อาจช่วยให้เข้าใจวรรณคดีเรื่องนี้ได้ง่ายและถ่องแท้ขึ้น

๑. **บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน** ตอนนางวันทองกับนางลาวทองเกิดหึงกัน และตอนขุนแผนลักนางวันทองจากขุนช้าง พระนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ในรัชกาลที่ ๓

๒. **บทละครพันทางเรื่องขุนช้างขุนแผนหลายตอน** เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงให้หลวงพัฒนาพงศ์ภักดีแต่งขึ้น (น่าจะในสมัยรัชกาลที่ ๔)

๓. **บทละครพูดเรื่องขุนช้างขุนแผน** ตอนพระไวยไปตีเชียงใหม่ พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

๔. **บทละครดึกดำบรรพ์เรื่องขุนช้างขุนแผน** ตอนวันทองหึง พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.

๕. **บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน** ตอนแต่งงานพระไวย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๖. **ขุนช้างขุนแผน ฉบับวัดเกาะ** รัตนโกสินทร์ศก ๑๖๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

๗. “กาญจนาศพันธุ์” (ขุนวิจิตรมาตรา) และนายดำรา ณ เมืองใต้ (เปลื้อง ณ นคร), **เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๕.

๘. **สุจิตต์ วงษ์เทศ, ขุนช้างขุนแผนแสนสนุก**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน

๙. **คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่” คึกฤทธิ์ ปราโมช**, กรุงเทพฯ : มูลนิธิคึกฤทธิ์ ๘๐, ๒๕๓๙.

๑๐. **โชติช่วง นาดอน และ ครูเสภา นิรนาม, ขุนช้างขุนแผน ฉบับย้อนตำนาน**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พลอยตะวัน, ๒๕๔๑.

๑๑. **ประจักษ์ ประภาพิทยากร, สมญาภิธานขุนช้างขุนแผน (ฉบับอัดสำเนา)**

๑๒. รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พิมพ์คำ, ๒๕๕๐.

๑๓. คริสต์ เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๑) พัฒนาการของเรื่อง (๒) เรื่องขุนช้างขุนแผนพัฒนาขึ้นเมื่อไร ? (๓) ทำไมต้องฆ่าวันทอง ? (๔) วันทอง ศรีมาลา สร้อยฟ้า” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๙ ฉบับ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๕๑ หน้า ๑๕๔-๑๖๑, ฉบับ ๑๑ กันยายน ๒๕๕๑ หน้า ๑๔๒-๑๕๑ และฉบับ ๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๑ หน้า ๑๓๐-๑๔๕.

ในบทความนี้ ผู้เขียนจะวิเคราะห์เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ๒ ตอน คือ ตอนกำเนิดพลายงาม และตอนขุนช้างถวายนางวันทอง

วิเคราะห์เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม

เนื้อเรื่อง ตอนกำเนิดพลายงามอยู่ตอนกลางของเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นตอนที่ ๒๔ จาก ๔๓ ตอน เหตุการณ์ตอนนี้น่าจะมีขึ้นเมื่อเรื่องขุนช้างขุนแผนพัฒนาจากเรื่องจริงเป็นนิทานที่มีผู้นิยมอย่างมากแล้วจึงขยายแวดวงของตัวละครหลัก คือ ขุนช้างขุนแผน นางวันทอง ไปสู่ตัวละครรุ่นลูก คือพลายงาม

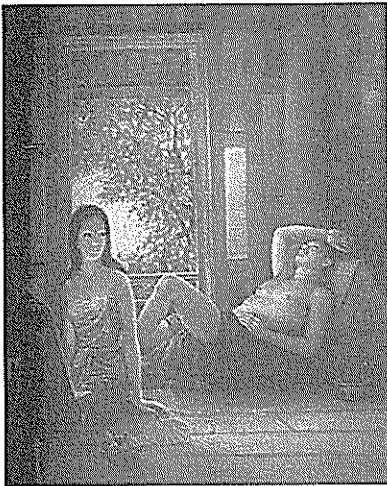
ขุนวิจิตรมาตราสันนิษฐานว่า ราว พ.ศ. ๒๓๖๓ มีการสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง น่าจะมีการเริ่มเล่นเสภาหน้าพระที่นั่งในตอนนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ตอนขุนแผนลักนางวันทอง (ตอนที่ ๑๗ และ ๑๘) เหล่ากวีที่ปรีชาชาญแต่งตาม คือ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระนิพนธ์ตอนขุนช้างตามนางวันทอง (ตอนที่ ๑๙ และ ๒๐) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ทรงพระนิพนธ์ตอนขุนแผนอุกไก่ทองและเป็นความ (ตอนที่ ๒๑, ๒๒ และ ๒๓) แล้วสุนทรภู่แต่งตอนกำเนิดพลายงาม (ตอนที่ ๒๔) เรื่องติดต่อกันมาเป็นลำดับ (กาญจนาศัณฐ์ และ นายดำรา ณ เมืองใต้ ๒๕๔๕ : ๒๙๖)

เนื้อเรื่องตอนนี้กล่าวถึงพลายงามตั้งแต่เกิดจนอายุได้ ๑๓-๑๔ ปี พลายงามเป็นลูกติดท้องนางวันทอง นางวันทองตั้งท้องในป่าหลังจากขุนแผนลักพานางไปจากเรือนขุนช้าง เมื่อท้องแก่ ขุนแผนไม่อยากให้เกิดในป่าจึงติดต่อขอมอบตัวผู้คิดผ่านพระพิจิตร ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ที่นับถือ เมื่อชนะคดีขุนแผนได้กลับเข้ารับราชการตามเดิม ต่อมาขุนแผนทูลขอลางลาทองให้พ้นโทษจากในวัง พระพันวษาก็รับโทษจำคุกขุนแผน ขุนช้างจึง

มาจุดนางวันทองไปเป็นเมียอีกครั้งหนึ่ง นางวันทองคลอดลูกชาย ให้ชื่อว่าพลายงาม พอพลายงามอายุได้ ๙ ขวบ ขุนช้างลงมือฆ่า แต่ผีพรายของขุนแผนปกป้องไว้ จึงไม่ตายแล้วไปเข้าฝันบอกนางวันทอง วันทองตามหาลูกพบแล้วพาไปฝากสมภารที่วัด พอรุ่งเช้าก็ส่งพลายงามไปหาย่าทองประศรีที่กาญจนบุรี พลายงามเดินทางตามลำพัง แต่ไปถึงบ้านย่าได้ถูกต้อน นางทองประศรีทำขวัญหลานชายแล้วพาพลายงามไปหา ขุนแผนในคุก พลายงามอยากอยู่ปรนนิบัติพ่อในคุก แต่ขุนแผนห้ามไว้ และสั่งให้เล่าเรียน วิชาความรู้เพื่อจะเข้าถวายตัวรับราชการ เนื้อความที่นำมาให้เรียนมีเท่านี้ แต่ตอน กำนิดพลายงามยังมีเรื่องต่อไปอีกเล็กน้อยว่า หลังจากนางทองประศรีพาพลายงาม กลับกาญจนบุรี ได้เลี้ยงดูสั่งสอนวิชาไสยศาสตร์อาคมจนพลายงามชำนาญชำนาญ เมื่ออายุ ๑๓ ปีก็จัดพิธีโกนจุกให้ จากนั้นพาพลายงามไปพบขุนแผน ขุนแผนสอบความรู้พลายงาม พอผลบค่าก็พาพลายงามไปหาจมีนศรี ขอให้นำเข้าถวายตัวรับราชการ พลายงามอยู่บ้าน จมีนศรีเรียนตำราพระธรรมศาสตร์ กับตำรับราชสงครามจนคล่องแคล่ว เรื่องตอนนี้จบลง ที่จมีนศรีนำพลายงามเข้าเฝ้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระพันวษา

ปมสำคัญของเรื่อง ตอนกำนิตพลายงามแสดงการปะทะกันระหว่างความรัก และความเกลียดได้อย่างสะเทือนอารมณ์

ความเกลียด ปรากฏในเรื่องราวระหว่างพ่อเลี้ยงกับลูกเลี้ยง ซึ่งเป็นคู่ปะทะ ขัดแย้งคู่หนึ่งในระบบสังคมจริง และถูกนำไปถ่ายทอดซ้ำแล้วซ้ำอีกในวรรณคดีทุกชาติ

ภาพวาดขุนแผนกับนางวันทอง
ฝีมือจักรพันธุ์ โปษยกฤต

ทุกภาษา

ขุนช้างเป็นตัวชูโรงในตอนนี ขุนช้างรักนางวันทองเต็มหัวใจ และซื่อสัตย์ต่อความรักของตน แม้นางวันทองจะไม่รักและตกเป็นภรรยาของขุนแผนไปแล้ว ขุนช้างก็ไม่ย่อท้อที่จะหาทางให้นางวันทองเป็นเมียตนทุกวิถีทาง ไม่ได้ด้วยเล่ห์ก็เอาด้วยกล ดังนั้นหลังขุนแผนไปทำศึกเชียงใหม่ ขุนช้างก็หลอกลวงจนได้แต่งงานกับนางวันทอง เมื่อขุนแผนถูกลงโทษจำคุก ขุนช้างก็มาจูนางวันทองไปทั้งห้องแก่ ขุนช้างเลี้ยงดูนางวันทองอย่างทุ่มเททะนุถนอม ดังจะเห็นว่าในวันที่วันทองจะคลอด นางวันทองปวดท้องจนสุดกลืนน้ำตานองหน้า สายตาพร่าพรายไปหมด แต่ไม่อยากจะเรียกขุนช้างให้มาช่วย เพราะ “หมางใจ” เนื่องจากยังเจ็บแค้น และที่สำคัญคงเป็นเพราะนางสำนึกว่าขุนช้างไม่ใช่พ่อของลูกในท้อง แต่ขุนช้างกลับตกอกตกใจ บนบานศาลกล่าขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วย เป็นห่วงเป็นใย รุนวายเป็นแทบจะซ่มท้องทำคลอดให้เอง แต่แล้วให้ตามหมอตำเฒ่ามา เมื่อคลอดแล้ว ขุนช้างพลอยดีใจไปด้วย ร้องว่า “อ้ายหนูเป็นผู้ชาย”

เมื่อขุนช้างรักนางวันทองมาก ก็คงคิดเข้าข้างตัวเองว่าลูกที่เกิดจากนางวันทองก็คือลูกของตน (ถ้าอ่านตอน ๓๔ ขุนช้างเป็นโทษ จะทราบจากปากคำที่นางวันทองเล่าให้จ่มื่นไวยฟังว่าขุนช้างรักพลายงามมากเหลือเกิน) พลายงามจึงเติบโตขึ้นจนอายุถึง ๙ ปี ขุนช้างจึงได้เห็นว่า “เมื่อกระนั้นเหมือนภูควันดูไป ก็กลับโพล่เหมือนพ่ออ้ายทพี่” ความแคลงใจที่เก็บสะสมไว้เริ่มชัดเจนจนเชื่อว่าพลายงามเป็นลูกขุนแผนแน่นอน ยิ่งคิดยิ่งแค้นจนวางแผนฆ่าให้หายเจ็บใจ

อี่แม่มันวันทองก็สองจิต	ช่างประติษฐ์ชื่อลูกให้ลูกที่
เรียกพ่อพลายคล้ายผัวอี่ตัวดี	ทุกราตรี้รักตราจะฆ่าฟัน

พลายงามไม่รู้ว่าตนไม่ใช่ลูกขุนช้าง จึงวางใจเหมือนเป็นพ่อ เมื่อขุนช้างชวนไปเที่ยวป่าก็ตามมาโดยง่าย พุดจ้อซี้ชวนดูนกอย่างสนุกสนาน จนเมื่อขุนช้างเหวี่ยงลงกับพื้น ตะเกียบทุบถองหักคออย่างทารุณ พลายงามยังยกมือไหว้ “เรียกหม่อมพ่อเจ้าขาอย่าฆ่าเลย” หลังจากผีพรายช่วยให้รอดตาย พลายงามก็เพียงน้อยใจขุนช้างผู้เป็นพ่อสงสัยว่าพ่อโกรธเรื่องใด และตั้งใจจะฟ้องแม่ ดังบทพรรณนาว่า

.....	ให้นึกน้อยใจพ่อพูดล่อลวง
เสียแรงลูกผูกใจจะได้ฟัง	พ่อโกรธซึ่งสิ่งไรเป็นใหญ่หลวง

เขาเคยพูดกับฉันว่า เขารู้จักฉันในวัยเด็ก
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด
เขาบอกว่าฉันเป็นเด็กที่ขี้อายและไม่ค่อยพูด

ภาพวาดขุนช้างลงปลายงามไปฆ่า
ฝีมือเหม เวชกร

ไอ้มีพ่อก็ไม่เหมือนเพื่อนทั้งปวง
รู้กระนี้มือยากเรียกพ่อดอก

มีแต่ลงลูกรักไปหักคอ
จะไปบอกแม่วันทองให้ฟ้องพ่อ

ฉากขุนช้างฆ่าปลายงามเป็นฉากที่แสดงความโหดร้ายน่าสยดสยอง แสดงให้เห็น
ความเกลียดในใจขุนช้างที่แปรเป็นความโกรธความแค้น แล้วกระทำร้ายกับเด็กอายุ ๙
ขวบอย่างทารุณผิดวิสัยมนุษย์

เห็นลับลีที่สังัดขัดเขมร
ปะเตะข้าดำผางเข้ากลางพุง
ปลายงามร้องสองมือมันอุดปาก
พอหลุดมือรื้อร้องวันทองไว
ไม่เห็นแม่แลหาน้ำตาตก
จนเหวี่ยงตกกระปรกกระปรอมขึ้นคล่อมไว้
ปลายงามดินสิ้นเสียงสำเนียงร้อง
มันห้ามว่าอย่าร้องก็ต้องรอ
จงเห็นแก่แม่วันทองของลูกบ้าง
ช่วยฝังปลุกลูกไว้ใช้เช่นเคย
บีบจมูกจุกปากลากกระแทก

สะบัดเบนเบือนเหวี่ยงลงเสียงผลุด
ถีบกระทุ้งทองทุบเสียงอุบอโย
ดินกระดากถลากลไกรร้องไห้โย
หม่อมพ่อโบยตีดินแทบบรรลัย
ขุนช้างชกจุกคร่ำไม่ปราศรัย
หอบหายใจอึกอักเข้าหักคอ
ยกแต่สองมือให้ร้ายใจผ่อ
เรียกหม่อมพ่อเจ้าชาอย่าฆ่าเลย
พ่อขุนช้างใจบุญพ่อขุนเอ๋ย
ผงกเงยมันก็ทุบทุบลงไป
เสียงแอ็กแอ็กอ่อนชบสลับสไล

พอผีพรายนายขุนแผนผู้แค้นไว	เข้าถอดไว้ไม่ให้ถูกลูกของนาย
ขุนช้างเห็นว่าทับจนดับแตก	เอาคาแฝกผูกกลบให้ศพหาย
แล้วกลิ้งขอนซ้อนทับให้ลับกาย	ทำลอยชายชมปากกลับมาเรือน

ด้วยฝีมือกลอนของสุนทรภู่ ฉากฆาตกรรมพลายงามจึงเห็นภาพละเอียดชัดเจน และมีนาฏการ สะท้อนความเกลียดชังคลั่งแค้น และความอำมหิตของขุนช้างเป็นอย่างดี ส่วนเรื่อง**ความรัก** ตอนกำเนิดพลายงามแสดงความรักหลากหลาย ทั้งความรักของขุนช้างที่มีต่อวันทอง ความรักระหว่างวันทองกับพลายงาม ความรักระหว่างพลายงามกับขุนแผน และความรักของนางทองประศรีที่มีต่อขุนแผนและพลายงาม

ความรักของขุนช้างต่อนางวันทอง ดังได้กล่าวตอนต้นแล้วว่า ขุนช้างทุ่มเทความรักในนางวันทองโดยไม่รังเกียจว่านางเป็นเมียขุนแผนมาก่อน และไม่สนใจว่านางวันทองไม่ได้รักตัว เมื่อขุนแผนติดคุก ขุนช้างให้คนไปอุคนางวันทองมา กล่าวหาว่าติดหนี้เจ้านายอยู่หลายชั่ง ทำให้ไม่มีใครกล้าช่วยเหลือ เมื่อได้นางวันทองเป็นเมีย ขุนช้างยกย่องเลียดคู่อย่างดี นอกจากข้าวปลาอาหารอุดมสมบูรณ์ ยังมีทองหยองติดตัวเพราะเป็นเมียเศรษฐี เช่นเดียวกับพลายงามลูกชายเศรษฐีก็ใส่เครื่องประดับทองเต็มตัว จนขุนช้างใช้เป็นข้ออ้างว่าพลายงามหายไป อาจจะเป็นเพราะคนร้ายฆ่าชิงทอง

ลูกปะหล่ำกำไลใส่ออกกบ	ช่วยว่าพบคนร้ายอ้ายคอผีน
มันจะทุบยุบยับเหมือนกับริน	จั่งกำไลไปกินเสียแล้วกรรม

เมื่อนางวันทองจะส่งพลายงามไปอยู่กับย่าทองประศรี ก็นาขมนมนมเนยอย่างดี ได้แก่ “ขนมกับส้มลิ้ม ทั้งแฮมจันอับลูกพลับหวาน” และแหวนทองบางสะพานหนัก ๕ ชั่ง ใส่ใถ้ให้พลายงามติดตัวไปในการเดินทาง

แม้ขุนช้างจะรู้ว่าวันทองสงสัยว่าตนลวงพลายงามไปฆ่า เพราะคำขุนช้างว่า “อ้ายตายโหงหักคอไม่ขอเห็น” แต่ขุนช้างก็ไม่แสดงอารมณ์โกรธตอบ กลับพูดจาเอาอกเอาใจหยอกเย้าให้หายโศกเศร้า แกล้งช่วยไปตามหา เมื่อไม่พบก็ทำเป็นร้องไห้เศร้าเสียใจไปด้วย การกระทำของขุนช้างจึงแสดงให้เห็นว่ารักและเกรงใจนางวันทองยิ่งนัก นางวันทองเองก็ไม่กล้าทำอะไรรุนแรงไปกว่านี้ ดังที่บอกกับพลายงามว่า “ครั้นจะฟ้องร้องเล่าเราก็จนแม่นไม่พันมือมันจะอันตราย” จึงได้แต่ส่งลูกหนีตายไปอยู่กับย่าที่กาญจนบุรี

ความรักระหว่างนางวันทองกับพลายงาม ตอนกำเนิดพลายงามเป็นตอนที่แสดงความรักระหว่างแม่กับลูกได้อย่างซาบซึ้งที่สุด ตั้งแต่ตอนที่นางวันทองตกใจตื่นเพราะฝันร้าย เห็นแมงมุมตอกเป็นลางก็ให้ตระหนกอกสั่น เมื่อไม่เห็นพลายงามนางก็ระแวงว่าขุนช้างลงมือฆ่า เดินร้องไห้ออกไปตามลูกในป่า ในตอนนี้นุสนทรภู่พรรณนาจากธรรมชาติชวนวังเวงใจ ยามเย็นคำอาภาศมีดครีมี แมลงนานาชนิดกรีดเสียงร้อง เสียงสัตว์ป่าโหยหวน นางวันทองเดินลัดเลี้ยวร้องตะโกนเรียกหาพลายงามกลางป่าคนเดียว อย่างน่ากลัว กวีให้ภาพของนกกกกุกและชะนีร้อง ซึ่งทำให้นางวันทองยิ่งรู้สึกห่วงใย โหยหาลูกของตนมากยิ่งขึ้น

เห็นฝูงนกกกกุกนุตรยิ่งสุดเศร้า ใ้ลูกเราไม่รู้ว่ายู่ไหน
ชะนีโหยยโหยหวนรัญจวนใจ ยิ่งอาลัยแลหาน้ำตานอง

เมื่อวันทองพาพลายงามไปฝากสมภารนากวัดเขาให้ซ่อนตัวให้พ้นจากขุนช้าง ก่อนจะจากกันด้วยความอาลัย วันทอง “กระหมวดจุกถูกยำน้ำตาไหล” เป็นข้อความสั้นๆ ที่แสดงออกถึงปฏิกิริยาของแม่ได้สมจริง ไม่ว่าในยามใด แม่จะทะนุถนอมแต่งตัวลูกน้อยให้งดงามผ่องใส พลายงามถูกขุนช้างเตะถีบจนสลบแล้วฝังกลบไว้ใต้กองแฝกคา ผมแผ้ว ย่อมจะหลุดลุ่ยรุ่งรัง นางวันทองจึงแต่งผมเกล้าจุกให้ลูกเสียใหม่ตามธรรมชาติและความเคยชินของผู้เป็นแม่ หลังจากนั้น เมื่อกลับถึงบ้าน มองเห็นที่นอนของพลายแก้ว ที่นอนห้องเดียวกันมานานเกือบ ๑๐ ปี นางวันทองยิ่งเศร้าหมองคิดถึงลูกจนน้ำตาร่วง

เห็นแต่ที่นอนเปล่ายิ่งเศร้าใจ
คิดถึงลูกผูกพันให้หวนออก น้ำตาตกฝอยฝอยละห้อยให้
ใ้ลูกเอ๋ยเคยนอนแต่ก่อนไร จนเจ้าได้ลิบปีเข้านี้แล้ว
อยู่หลังหลังพลัดพรากไปจากแม่ แม่ยังแลเห็นแต่ฟูกของลูกแก้ว
ใ้พลายงามทรมาสวาทจะคลาดแคล้ว เสียงแจ้วแจ้วเจ้าวันทองนอนงอน้ำตา

ฝ่ายพลายงามก็เช่นกัน ความรักผูกพันกับแม่ทำให้นอนไม่หลับ คลับคล้ายเห็นแม่มาหา ได้ยินเสียงนกร้องก็นึกว่าเป็นเสียงแม่ร้องเรียก ผวาตื่นขึ้นขวานรับ นุสนทรภู่บรรยายตอนนี้ไว้ว่า

เพราะแม่ลูกผูกจิตคิดถึงกัน เฝ้าไฝฝืนเพื่อนแลเห็นแม่มา
ดูเหว้าร้องซ้องเสียงสำเนียงแจ้ว ให้แว่วแว่วว่าวันทองร้องเรียกหา
สะอื้นใจไหววับทั้งหลับตา ร้องขานหาสุดเสียงแต่ที่เตียงคั่น

บทคร่ำครวญตอนสั้นระหว่างแม่ลูกนับเป็นตอนที่ซาบซึ้งกินใจอย่างยิ่ง นางวันทองครวญด้วยความหวังใญ่ว่าไม่มีใครดูเลปรนนิบัติพลายงาม พร้อมทั้งเสียใจที่ชีวิตของตนประสบวิบากกรรม ต้องพรากจากทั้งลูกทั้งผัว

เคยกินนอนนอนแม่ไม่แห้ว จะอ้างว้างเปล่าใจในไพร่สันต์
ทั้งจุไรใครเล่าจะเกลาพัน จะนับวันนับเดือนไปเลื่อนลับ
นับปีไม่ได้มาเห็นหน้าแม่ จะห่างเหินเหมือนเมื่อเดือนดับ
ไฉ่เสียชาติวาสนาแม่อาภัพ ให้อย่อยยับยากแค้นแสนระยำ
จะมีผัวผัวก็พลัดกำจัดจาก จนแสนยากอย่างนี้แล้วมิหนำ
มามีลูกลูกก็จากวิบากกรรม สะอื้นรำพันทศสลดใจ

ส่วนบทที่พลายงามกล่าวกับแม่นั้น ถือเป็นวรรคทองที่อ้างอิงกันทั่วไป เพราะไพเราะอ่อนหวานกินใจเหลือเกิน ดังนี้

แม่รักลูกลูกก็รู้ยั่วว่ารัก คนอื่นสักหมิ่นแสนไม่แมนเหมือน
จะกินนอนนอนว่าเมตตาเตือน จะจากเรือนร้างแม่ไปแต่ตัว

แม้วัยเพียง ๙ ขวบ แต่พลายงามก็เป็นผู้ใหญ่เกินตัว นอกจากแสดงสำนึกกตัญญูในความรักของแม่แล้ว ยังห่วงใยไม่ยอมให้แม่วันทองเดือดร้อนเพราะขุนช้าง ซึ่งจะโกรธแล้วพาลเกรงเอากับนางวันทอง พลายงามจึงบอกให้แม่รีบกลับบ้านไปเสีย พร้อมปลอบโยนให้นางวันทองหักอกหักใจเพื่อจะได้คลายความทุกข์โศกเศร้าหมอง

บทพรรณนาลูกจากกันระหว่างสองแม่ลูก ที่แม่จะพยายามหักใจแต่ก็ยังอาลัยอาวรณ์ไม่รู้แล้ว เป็นบทที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจอีกตอนหนึ่ง จึงมักมีผู้ยกไปอ้างอิงในที่ต่างๆ บ่อยครั้ง ดังนี้

ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก ต่างพันผูกเพียงว่าเลือดตาไหล
สะอื้นรำอาลาด้วยอาลัย แล้วแข็งใจจากนางตามทางมา

เหลียวหลังยังเห็นแม่แลแขนง แม่ก็เห็นลูกน้อยละห้อยหา
แต่เหลียวเหลียวเลี้ยวกลับวัณบุญญาณ์ ไ้อ้ไปเล่าตาต่างสะอื้นย่นตะลึง

หลังพราจากพลายงาม วันทองกินน้ำตาต่างข้าวทุกวัน จนร่างกายซูบผอม
ผิวพรรณไม่ผ่องใส เพราะไม่รู้เลยว่าในชีวิตนี้จะมีโอกาสได้พบหน้าพลายงามอีกหรือไม่

ความรักที่นางทองประศรีมีต่อขุนแผนและพลายงาม นางทองประศรีไม่ได้
ระแคะระคายมาก่อนว่า ขุนแผนมีลูกกับนางวันทอง แต่ความรักลูกชายคงจะเผื่อแผ่มาสู่
หลานชายคนแรกด้วย ดังนั้นเมื่อพลายงามแนะนำตัวว่าเป็นลูกแม่วันทองกับพ่อขุนแผน
และพลายงามคงมีเค้าหน้าคล้ายพ่อ เมื่อ “ย่าเข้มนเห็นจริง” จึงทิ้งกระบองที่ได้พาดเพราะ
นึกว่าเป็นเด็กเกเรมาขโมยลูกมะยม เข้ากอดรับขวัญทันที แล้วให้บ่าวไพร่พาไปอาบน้ำ
ขัดสีโคลทาขมิ้นทาไฟล หาช้าวปลาให้กิน จากนั้นนางทองประศรีจัดพิธีบายศรีสู่ขวัญให้
เมื่อพลายงามขอให้ช่วยพาไปหาขุนแผนผู้เป็นพ่อซึ่งติดคุกอยู่ในกรุงอยุธยา นางทอง
ประศรีก็จัดขบวนช้างเดินทางนานสองวันครึ่งพาหลานไปทันที เมื่อขุนแผนรับทราบเรื่อง
ราวจากลูกชาย ก็โกรธแค้นขุนช้างอย่างยิ่ง ออกปากว่าจะไปฆ่าให้ตายในคืนนั้น นาง
ทองประศรีแสดงความรักและหวังดีต่อลูกด้วยการห้ามปรามไว้ โดยบอกว่า “จะสืบสร้าง
บาปกรรมไปทำไม” แล้วรับปากว่าจะเลี้ยงดูพลายงามให้ เพื่อนำเข้าถวายตัวรับราชการ
พระพันวษาจะได้หายกลัวและโทษที่ขุนแผนได้รับจะได้ยอหย่อนผ่อนคนคลายลง คำสอนของ
นางทองประศรีแสดงสัจธรรมของโลก คือ “ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน” ซึ่งมีความ
หมายทำนองเดียวกับ “ชั่วเจ็ดทีดีเจ็ดหน” คือทุกสิ่งทุกอย่างไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีดีมีชั่ว
มีจนมีรวย มีโชคมีเคราะห์ หมุนเวียนเปลี่ยนไปเป็นวัฏจักรแห่งชีวิต คำสอนของนางทอง
ประศรีทำให้ขุนแผนได้สติ ไม่อาฆาตขุนช้าง แล้วฝากฝังให้นางทองประศรีส่งสอนวิชาให้
พลายงามโดยใช้ตำราบรรดาของบรรพบุรุษที่ตกทอดต่อกันมา ในเนื้อความตอนต่อจาก
แบบเรียนกล่าวว่า เมื่อนางทองประศรีพาพลายงามกลับกาญจนบุรีแล้ว ก็ได้เลี้ยงดู
พลายงามด้วยความรัก สิ่งที่เป็นประเพณีนิยมทางสังคม นางก็จัดการทำให้หลานทุกอย่าง
แทนพ่อแม่ นั่นคือ ให้ความรู้ นางสอนอ่านคัมภีร์ ท่องคาถาอาคม เขียนเลขยันต์ และ
ทำไสยเวทต่างๆ เมื่ออายุ ๑๓ ปี ย่าทองประศรีจัดพิธีโกนจุกตามประเพณี เป็นงานใหญ่
มีขับเสภาด้วย จากนั้นจึงพาพลายงามไปหาขุนแผนเพื่อนำไปฝากเจ้านายพาเข้า
รับราชการ นับว่าย่าทองประศรีทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อ แม่ และครู ไปพร้อมกัน

ความรักระหว่างขุนแผนกับพลายงาม ในตอนขุนแผนพานางวันทองหนี ขุนแผนแสดงให้เห็นว่าทะนุถนอมลูกที่ยังอยู่ในท้องนางวันทองมาก เมื่อนางวันทองท้องแก่ ขุนแผนไม่ยอมให้ลูกเกิดกลางป่าจึงยอมมอบตัวสู่คดี แม้จะชนะคดีแต่เหตุการณ์กลับพลิกผันทำให้ติดคุก ไม่ได้เห็นหน้าลูก ขุนแผนจึงดีใจอย่างยิ่งเมื่อนางทองประศรีพามาไหว และเมื่อรู้ว่าพลายงามถูกขุนช้างลวงไปฆ่า ก็เคียดแค้นยิ่งนัก แต่ขุนแผนก็ไม่มีโอกาสเลี้ยงดูลูกชายคนแรก ได้แต่พูดจาสั่งสอนและมอบลูกประจำไว้ป้องกันอาชญาของศัตรู ขุนแผนสอนพลายงาม ๒ เรื่อง เรื่องหนึ่งคือการศึกษา กำชับให้พลายงามขยันเรียนหนังสือ เพราะจะต้องใช้ประโยชน์ในภายหน้า

รู้สิ่งไรไม่รู้วิชา

เจ้าจงค่อยรำเรียนเขียนคาถา

ไปเบื้องหน้าเติบโตใหญ่จะให้ดู

ข้อความตอนนี้เป็นตอนหนึ่งที่ยืนยันได้ว่าเป็นฝีมือกลอนสุนทรภู่ เพราะคล้ายกับบทกลอนในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี

คำสอนอีกเรื่องหนึ่งคือสอนให้เคารพยำทองประศรีเสมอพ่อแม่ เพราะเป็นญาติคนเดียวที่เหลือให้พึ่งพาได้

เรายากแล้วแก้วดาอย่าประมาท ทั้งสิ้นญาติสิ้นเชื้อจะเกื้อหนุน

ทุกวันนี้มีแต่ยายังการุญ

พ่อพึ่งบุญเกิดลูกได้ปลุกเลี้ยง

จงนึกว่าย่าเหมือนกับแม่พ่อ

ถึงด่าทอเท่าไรอย่าได้เถียง

อันพ่อนี้มีได้อยู่ใกล้เคียง

ไม่ได้เลี้ยงลูกแล้วนะแก้วดา

พลายงามแสดงความรักขุนแผนด้วยการขอยุ่ปรนนิบัติขุนแผนในคุก จนกว่าจะพ้นโทษจึงจะไปเรียนหนังสือหนึ่งหาตามที่พ่อต้องการ ขุนแผนห้ามไว้ บอกว่าการติดคุกเหมือนกับ “ตกนรกทั้งเป็น” แต่ตนได้รับความกรุณาจากพระยายมราชจึงไม่ต้องถูกจองจำและได้รับความอุปถัมภ์ข้าวปลาอาหารจากจมีนศรีเสาวรักษ์ ขุนแผนจึงขอให้พลายงามตั้งหน้าตั้งตาเรียนหนังสือ เพื่อจะได้พึ่งจมีนศรีพาเข้าถวายตัวรับราชการ ขุนแผนรักลูกจึงต้องการให้ลูกดำเนินรอยตามบรรพบุรุษ คือเป็น “มหาดเล็กสามต่อพ่อลูกหลาน” ทำราชการได้ดีมีตำแหน่งหน้าที่ เป็นเกียรติยศแก่ตัวและวงศ์ตระกูลสืบไป

ตัวละคร ตอนกำเนิดพลายงามเป็นตอนสั้นๆ แต่มีตัวละครสำคัญหลายตัว คือ ขุนแผน ขุนช้าง วันทอง พลายงาม ทองประศรี แก้วกิริยา แม้ว่าตัวละครแต่ละตัวจะมีบทบาทไม่มาก แต่ก็แสดงบุคลิกลักษณะนิสัยใจคอได้โดดเด่น

ขุนแผน เป็นคนมีวิชาดาอาคม แต่เมื่อต้องโทษจำคุก ก็ไม่ได้ใช้อาคมเอาตัวรอด พระยายมราชมีเมตตา ยกเว้นให้ไม่ต้องใส่เครื่องพันธนาการ แต่ขอให้ขุนแผนไม่หนีจากคุก ขุนแผนก็ยินยอม กระนั้นคนติดคุกก็ยังไม่มีความสุขเพราะสูญเสียอิสรภาพและเกียรติยศ ดังที่พรรณนาว่า

จะกล่าวฝ่ายนายขุนแผนที่แสนทุกข์ แต่ติดคุกขัดข้องให้หมองหมาง
อยู่หับเผยเคยสะออดขาดลำอาง จนผอมซูบรูปร่างดูรุงรัง

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช มีความเชื่อว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเสภาที่ขับให้คนคุกฟัง เพราะคำว่าเสภาแปลว่าคุก ดังนั้นในบทเสภาจึงมีตอนที่พรรณนาความทุกข์ยากของคนคุกอยู่หลายตอน เสมือนหนึ่งแสดงความเห็นอกเห็นใจคนต้องโทษติดคุก ดังเช่นขุนแผนก็กล่าวกับพลายงามว่า

ในคุกใหญ่ยากแค้นมันแสนเข็ญ
เหมือนกับบนรถตกทั้งเป็น มิได้เว้นโทษทัณฑ์สักวันเลย

แม้จะติดคุก แต่ขุนแผนขยันขันแข็ง ไม่ปล่อยเวลาทิ้งโดยเปล่าประโยชน์ ได้สานกระสายทำด้วยหวายขายเลี้ยงชีพ ราคาใบละ ๑ บาท โดยมีนางแก้วกิริยาช่วยทาร์กให้สวยงามคงทน

ขุนแผนยังเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีสูง แม้จะต้องโทษไม่มีกำหนดเพราะพระพันวษารู้สึกที่ทูลขอลางวางทอง แต่ขุนแผนก็ยังมุ่งหวังให้ลูกชายคนเดียวได้ถวายตัวเข้ารับราชการเป็นทหารของพระพันวษาเช่นที่ตนได้เป็นมาแล้ว

ขุนช้าง เป็นคนรักเดียวใจเดียวหลงรักนางวันทองมาตั้งแต่ยังหนุ่ม ก็มุ่งมั่นเอนางวันทองเป็นเมียให้ได้ ไม่ได้ด้วยเล่ห์ก็เอาด้วยกล แม้นางเป็นเมียขุนแผนไปแล้วก็ไม่ได้รังเกียจ ถึงขุนแผนจะลักพานางวันทองไปอีก เมื่อสบโอกาสขุนช้างก็อุคนางวันทองกลับคืนมาเป็นเมียอีกครั้ง และเลี้ยงดูเป็นเมียเอกอย่างยกย่อง ขุนช้างมีบารมีเพราะมีเงินมีพวก ดังนั้นแม้นางวันทองจะชิงชิงก็ไม่กล้าเล่นงานขุนช้างจริงๆ ได้แต่ตาพอดด้วยอารมณ์

โกรธ ขุนช้างเป็นคนอาฆาต การทำร้ายพลายงามอย่างทารุณ ส่วนหนึ่งอาจจะผิดหวังที่ไม่ใช่ลูกตน อีกส่วนหนึ่งอาจจะเจ็บแค้นที่ขุนแผนเหนือกว่าทุกอย่างไป รวมทั้งมีลูกกับนางวันทอง

พลายงาม เป็นเด็กฉลาดและกล้าหาญ ด้วยวัยเพียง ๙ ปี พลายงามกล้าเดินทางตามลำพังจากสุพรรณบุรีไปกาญจนบุรี ซึ่งเป็นป่านากลับ เมื่อไปถึงบ้านนางทองประศรี ก็หาทางให้ยาออกมารับอย่างชาญฉลาด โดยเป็นขึ้นต้นมะยม เพราะเด็กๆ แถวนั้นเล่าให้ฟังแล้วว่า ยาทองประศรีหวงต้นมะยมหวาน คาดโทษเด็กที่ป็นลูกลูกมะยมว่าเจตนาให้ยับ เมื่อยาทองประศรีถือไม้กระบองออกมา แม้จะกลัวตัวสั่น แต่พลายงามก็กล้ากระโจนลงจากต้นมะยมมากราบเท้า ก่อนจะเล่าว่าตนเป็นใคร ความฉลาดของพลายงามยังปรากฏในการศึกษาเล่าเรียน เพราะใช้เวลาเพียง ๔ ปีก็เจนจบในวิชาต่างๆ ที่ยาสอน และเรียนตำราธรรมศาสตร์กับตำราราชสงครามกับจ๋มื่นศรีได้ครบถ้วนในระยะเวลาสั้นๆ

วันทอง เป็นแม่ที่รักลูกสุดชีวิต ทะนุถนอมดูแลพลายงามแทบจะไม่คลาดสายตา แต่เมื่อเกิดเหตุร้ายขุนช้างลงพลายงามไปฆ่า นางวันทองตกอยู่ในสถานการณ์ลำบากใจ เพราะทำบาปบาปทั้งเป็นแม่และเป็นเมีย นางวันทองรู้ตัวว่าไม่อาจหนีไปจากขุนช้างได้ เพราะขุนช้างมีเงินและมีไพร่พล จะฟ้องร้องกล่าวโทษก็ยากจน และหากทำไม่สำเร็จก็ยังมีอันตราย ดังนั้น วันทองจึงต้องตัดสินใจเลือกรักษาชีวิตของพลายงามให้ปลอดภัยจากขุนช้าง โดยบอกทางให้ไปหาว่าที่กาญจนบุรี แม้ว่าอาจจะเสี่ยงภัยในระหว่างเดินทาง นางก็ทำได้เพียงขอให้ผีสงเทวดาคุ่มครอง

ทองประศรี เป็นตัวละครหญิงที่น่าสนใจมาก นางเป็นหญิงหม้ายชอบลูกหนีราชภัยมาอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีแบบเสียผีหมอนใบ แต่กลับก่อร่างสร้างตัวเพียงลำพัง จนมีฐานะเป็นเศรษฐีคนหนึ่ง มีเรือกสวนไร่นามากมาย มีบ่าวไพร่บริวารเป็นพวกมอญละว่าเต็มบ้าน นอกจากร่ำรวยแล้ว ยังเป็นคนมีวิชาความรู้ จึงสามารถสอนวิชาอาคมให้พลายงามได้เจนจบ วิชาที่พลายงามเรียนรู้จากครูทองประศรี ได้แก่

ทั้งขอมไทยได้สิ้นกียินดี	เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนต์
ปักมั่งตั้งตัวนะปัดตลอด	แล้วถอนถอนถูกต้องเป็นล่องหน
หัวใจริตติทธิเจสเน่ห์กล	แล้วเล้ามนต์เสกขมื่นกินน้ำมัน
เข้าในห่องล่องวิชาประสาเด็ก	แทงจนเหล็กแหลมลู่อู่ขยัน
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนไหว

แล้วทำตัวหัวใจอติปิไล

สะเดาะใช้ตรวนได้ดังใจหมาย

สะกตมนต์จิ้งจกกำบังกาย

เมฆฉายสุริย์จันทร์ขยับดี

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร

ร้องเรียกญาติพรายปราบกำราบผี

ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้ารวี

ทองประศรีสอนหลานชำนานูมา

ภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรม ตอนกำเนิดพลายงามแสดงภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรม ๓ เรื่องสำคัญคือ พิธีบายศรีสู่ขวัญ พิธีโกนจุก และพิธีถวายตัว

พิธีบายศรีสู่ขวัญ อยู่ในตอนที่นำมาให้เรียน ย่าทองประศรีจัดพิธีสู่ขวัญให้พลายงาม เพราะพลายงามถูกขุนช้างทำร้ายจนขวัญหนีดีฝ่อมาครั้งหนึ่งแล้ว ยังเดินป่าข้ามทุ่งจากเมืองสุพรรณบุรีมายังกาญจนบุรีเป็นระยะทางไกล ย่อมตระหนกอกสั่นขวัญหายเพราะมาคนเดียวในเส้นทางที่ไม่เคยไป และมาพบคนที่ไม่เคยเห็นหน้ากันมาก่อน จะร้ายดื้ออย่างไรไม่รู้เลย ภาวะจิตใจของพลายงามในช่วงเวลาที่ผ่านมาก็จะอ่อนแอจน “ขวัญ” อาจจะหนีออกไปจากร่าง ทำให้เจ็บไข้ไม่สบายได้ นางทองประศรีจึงทำพิธีเรียกขวัญตามความเชื่อแต่โบราณ สุนทรภู่พรรณนาพิธีกรรมและบทร้องทำขวัญไว้ดังนี้

ขวัญพ่อพลายงามทราชมสวาท มาชมภาชนะทองอันผ่องใส

ล้วนของเงินหนักจวงพวงมาลัย

ขวัญอย่าไปป่าเขาลำเนาเนิน

เห็นแต่เนื้อเสือสิงห์ผยองค่าง

จะอ้างว้างเวียนวอกระหนกระเหิน

ขวัญมาหาย่าเกิดอย่าเพลิดเพลีน

จงเจริญร้อยปีอย่ามีภัย

แล้วจุดเทียนเวียนวงสงฆ์ให้ป่าว

มันให้กราวเกรียวลั่นสนั่นไหว

คอยรับเทียนเวียนวงสงฆ์เป็นวงไป

แล้วดับไฟโบกควนให้ทันที่

มะพร้าวอ่อนป้อนเจ้าทั้งข้าวขวัญ

กระแจะจันทร์เจิมหน้าเป็นราศรี

ให้สาวสาลวาวเวียงที่เสียดี

มาขอป้อ้อขันทำขวัญนาย

พอเมื่อเมืองดง เอาพงเป็นเหย้า อืดปลาอืดข้าว ขวัญเจ้าตกหาย ขวัญอ่อนร้อนแร้ว ัวเหวสุ่กาย อยู่ปลายยางยุง ท้องทุ่งท้องนา ขวัญเผื่อเมื่อเมิน ขอเชิญขวัญพ่อ พังซอเสียด้อ ขวัญพ่อเจ้าจำ ข้าวเหนียวเต็มพ้อม ข้าวป้อมเต็มป่า ขวัญเจ้าจงมา สู่กายพลายเอ๋ย ฯ

บทร้องข้างต้นเป็นวงซอของสาวลาว มีภาษาลาวแทรกอยู่บ้าง จากนั้นมีวงซอ

ของพวกมอญอีกวงหนึ่งร้องซ้อนขึ้นมา วงขับร้องเล่นดนตรีทำขวัญของนางทองประศรี จึงมีทั้งลาวและมอญ สุนทรภู่แทรกภาษามอญไว้ในบทพรรณนาให้เกิดบรรยากาศและ แสดงความรู้ทางสังคมวิทยาวัฒนธรรมไปด้วย

แล้วพวกมอญซ้อนขอเสียงอ้อแอ้ ร้องทะแยเย่งกะเหนาะย้ายเตาะเหย

ออร่น่ายพลายงามพ้อทรมเซย	ขวัญเอ๋ยกกะเนียงเกรียงเกลิง
ให้อยู่ดีกินดีมีเมียสาว	เนียงกะรวากนตะละเลิงเคลิง
มวยบามาขวัญจงบันเทิง	จะเปิงยี่อิกะปิปอน

ผู้ที่รู้ภาษามอญอาจศึกษาความหมายของคำเหล่านี้ เช่น จะเปิง แปลว่า กินข้าว จะทำให้ผู้เรียนมีความรู้ทางภาษาเพิ่มขึ้น

พิธีโกนจุก อยู่ในตอนกำเนิดพลายงาม แต่ไม่อยู่ในบทเรียน เมื่อเด็กไทยทั้ง หญิงและชายมีอายุครบ ๑๓ ปี จะเข้าพิธีโกนจุก ถือเป็นพิธีกรรมที่แสดงการผ่านภาวะ จากเด็กสู่ผู้ใหญ่ เมื่อพลายงามอายุได้ ๑๓ ปี ย่าทองประศรีก็จัดการโกนจุกให้เป็นงาน ใหญ่ เพราะเป็นเศรษฐกิจนี้ สุนทรภู่พรรณนาว่า ก่อนวันโกนจุกเรียกว่าวันสุกดิบ เป็นวัน เตรียมข้าวปลาอาหาร คือขนมจีนน้ำยากับต้มดินหมู และเตรียมข้าวของเครื่องใช้ในพิธี ได้แก่ หม้อเงินหม้อทอง สังข์ใส่น้ำมันต์ ที่นั่งของพระสงฆ์ เครื่องดนตรีร้องกลองสำหรับ ประโคม แล้วนิมนต์พระ ๑๐ รูป จากวัดเขาชนไก่ พระสงฆ์สวดมนต์จนพลบค่ำ แล้วขัด น้ำมันต์ให้พระคนที่มาทำบุญ ในตอนนี้สุนทรภู่แทรกกว่าบ่าวหญิงชายมารับน้ำมันต์แล้ว แกล้งเบียดกัน ฝ่ายชายถือโอกาสล่วงเกินฝ่ายหญิง ฝ่ายหญิงหยิกตีต่อสู้ บางคู่ถึงกับ ปล้ำกันเป็นเรื่องสนุกสนานของคนดู จากนั้นนางทองประศรีพาพลายงามมาให้ท่าน ขวัญครุทำนายนัยลักษณะโชคชะตาในอนาคต ท่านขวัญครุทำนายนอนาคตของพลายงามไว้ว่า

เห็นนารักลักษณะก็ฉลาด	จะมีวาสนาดีชี้คานหาม
ถ้าถึงวันโชคโฉลกยาม	ก็ต้องตามลักษณะว่าจะรวย
แต่ที่เมียเสียถนัดบัดดี	ตัวดำหนิรูปขาวเป็นสาวสวย
แต่อายนี้ที่หลังจะงวงวย	ต้องถูกด้วยละโมบโลกโลกีย
แล้วท่านขวัญครุว่าอ้อหนู	มันเจ้าชู้เกินการหลานอีศรี
ก็แต่ว่าอายุสิบแปดปี	จะได้ที่หมั้นขุนเป็นมูลนาย
ทั้งเมียสาวขาวเนื้อเป็นเชื้อแถว	อินันแล้วมันจะมาพาฉิบหาย

อันอ้ายขุนแผนพ่อของออพลาย	จะพันปลายเดือนยี่ในปีขุน
นับแต่นี้มีสุขไม่ทุกครีอน	ได้เตียงนอนนั่งเก้าอี้เป็นที่ขุน
ทองประศรีดีใจไหวเจ้าคุณ	ช่วยแบ่งบุญให้ได้พินคืนสักที

ผู้ที่รู้เรื่องราวของขุนช้างขุนแผนในตอนต่อไป คงจะเห็นได้ว่าท่านขวัญครุทำนายได้แม่นยำทุกประการ

หลังพระกลับวัดแล้ว มีมหรสพแสดงให้ชาวบ้านได้บันเทิงกันคือเล่นเสภา ขับร้องกับวงปี่พาทย์ ซึ่งแสดงว่าตอนกำเนิดพลายงาม แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพราะการเล่นเสภามีปี่พาทย์รับเกิดขึ้นในสมัยนี้ สุนทรภู่บรรยายชื่อนักขับเสภาและลีลาการขับของแต่ละคนไว้ ทำให้ได้ใช้เป็นข้อมูลทางศิลปวัฒนธรรมว่าในสมัยรัตนโกสินทร์มีครูเสภาชื่อใดบ้าง

ดูทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้	ท่านตามีช่างประดัดถนัดรบ
ดาร์องศรีดีแต่ซนรู้ครันครบ	พวกคนแก่ชอบนุว่ารู้จบ
แล้วนายทั้งดั่งโด่งเสียงโวกโวก	กรับกระทบทำหลอกแล้วกรอกตา
ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากช้าช้า	ว่ากระชอกกระชั้นชั้นหนักหนา
ส่วนนายมาพระยานนทคนตลก	ตั้งสามวาสองศอกเหมือนบอกลาว
ดาทองอยู่รู้ว่ภาษาลาว	ว่าหยกหยกหยาบช้าคนฮาฉาว
	แล้วส่งกราวเชิดเพลงโหม่งเห่งไป

วันรุ่งขึ้น เป็นวันโกนจุก หลังโกนจุกแล้ว พอผมยาวพลายงามก็ตัดผมทรงมหาดไทยเพื่อเตรียมตัวไปเป็นข้าราชการ

พิธีถวายตัว ผู้ที่จะเข้ารับราชการต้องมีความรู้หลากหลาย ในเบื้องต้นพลายงามเรียนวิชาดาอาคมจากยาทองประศรีตามตำราที่ตกทอดมาแต่บรรพบุรุษ ความรู้นี้เป็นความรู้เบื้องต้นที่ชายไทยสมัยก่อนต้องเรียนรู้เพื่อใช้ป้องกันตนเอง เมื่อจะเข้ารับราชการขุนแผนรอบคอบที่จะสอบความรู้ของลูกชายเสียก่อน เมื่อเห็นว่าความรู้เบื้องต้นแน่นดีแล้ว ก็นำตัวไปหาจมีนศรี ให้ช่วยเป็นธุระพาเข้าถวายตัว จมีนศรีต้องให้การศึกษามหาวิทยาลัยเพิ่มเติมอีก ความรู้ขั้นสูงนี้เป็นความรู้สำหรับทำงานมหาดเล็ก คือเรื่องพระราชกำหนด กฎมนเทียรบาล พระราชบัญญัติ สุภาสิตคำสอน และธรรมเนียมปฏิบัติ เช่น

การใช้ราชาศัพท์

พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ มนเฑียรบาลพระบัญญัติตัดสินานวน
แล้วให้รู้สุภาวชิตบัณฑิตพระร่วง ตามกระทรวงรับผิดชอบคิดสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร รู้แจ้งถ้วนถี่ไว้จึงได้การ

นอกจากนี้ พลายงามยังติดตามจ่มื่นศรีเวลาเข้าเฝ้าพระพันวษา โดยนั่งหลังกอไม้ดัด คอยฟังพระราชดำรัสข้อราชการต่างๆ ทำให้ค่อยๆ เรียนรู้เรื่องกิจการบ้านเมืองไปด้วย นอกจากนี้ยังอ่านตำราพระธรรมศาสตร์และตำรับราชสงครามเพิ่มพูนความรู้ให้ตนเอง การเตรียมความพร้อมเช่นนี้คงเป็นระยะเวลาพอสมควร เมื่อจ่มื่นศรีเห็นว่าพลายงามมีความรู้ความสามารถพร้อมแล้ว ก็นำตัวเข้าถวาย โดยให้ถือพานทองรูปเทียนดอกไม้เข้าไปหน้าพระที่นั่ง เมื่อเสด็จออก จ่มื่นศรีเสาวรักษ์กราบทูลเบิกตัวพลายงามว่าเป็นลูกขุนแผนหลานทองประศรี มีความรู้ กิริยาดี ขอดถวายตัวรับใช้เบื้องยุคลบาท จากนั้นก็กราบสามที เป็นอันว่าพลายงามได้รับราชการเป็นมหาดเล็ก

ลีลากลอน ตอนกำเนิดพลายงามเป็นผลงานของสุนทรภู่ไม่มีข้อสงสัย เพราะมีสำนวนภาษาและเนื้อความหลายตอนในเรื่องบ่งบอกเช่นนั้น ลีลากลอนของสุนทรภู่เน้นเสียงสัมผัส ทำให้รู้สึกไพเราะรื่นหู และเป็นลีลาที่นิยมกันต่อมา ลีลาเช่นนี้ปรากฏในตอนกำเนิดพลายงามด้วย กาญจนาคพันธุ์มีความเห็นว่า สุนทรภู่เล่นสัมผัสมาก ผิดกับบรรดากลอนในบทละครใน ละครนอก และเสภาทั่วไป จึงเห็นว่าสุนทรภู่มุ่งรสไพเราะของกลอนเชิงกวีเป็นสำคัญกว่ากลอนเพื่อขับร้อง ทำให้มองเห็นความแตกต่างระหว่างกลอนเสภา กับ กลอนธรรมชาติ ได้ชัดเจน (กาญจนาคพันธุ์ และ นายตำรา ณ เมืองใต้ ๒๕๔๕ : ๒๙๗)

นอกจากการเล่นสัมผัสในอันเป็นเอกลักษณ์ของสุนทรภู่แล้ว ในตอนกำเนิดพลายงาม ยังมีตัวอย่างของการแต่งกลอน “อื่น” ซึ่งหาคำสัมผัสที่จะเหมาะกับเนื้อความได้ยาก กลอนบทนี้ปรากฏในตอนที่พลายงามกระโจนจากต้นมะยมลงมากราบเท้ายาทองประศรี

ทองประศรีตีหลังเสียงดังผึ้ง

โจนลงไปกราบยาที่ฝ้าต้น
จะมัดมึงกูไม่ปรับเอาทรัพย์สิน

มาแต่ไหนลูกไทยหรือลูกจีน

เผ่าลัทธิมะยมหมั้มหักวาน

หลังจากแต่งกลอน “อื่น” ในเสภาแล้ว พบกลอน “อื่น” ในพระอภัยมณี ตอน
สุดสาครพบชีเปลือย

ประหลาดใจโยหนอไม่นุ่งผ้า

กรณสนั่นนอนร้ายเหมือนปายปิ่น

หนวดถึงเข้าเคราถึงนมผมถึงตีน

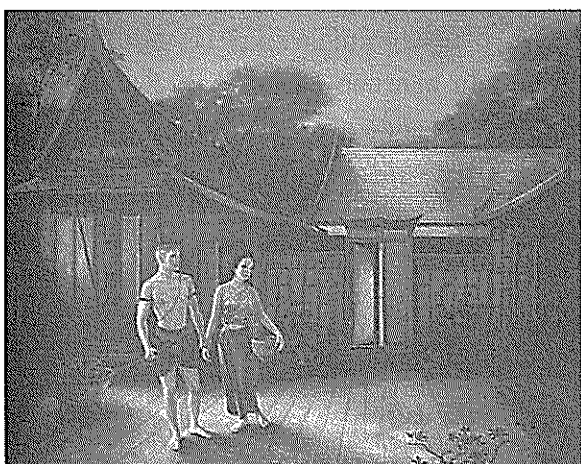
จะเป็นบ้าไปหรือว่าถือศีล

ฝรั่งจีนแขกไทยก็ไซ้ที่

วิเคราะห์เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างถวายฎีกา

เนื้อเรื่อง ตอนถวายฎีกา เป็นตอนที่ ๓๕ ไม่ทราบว่าเป็นผู้แต่ง แต่ได้รับ
ยกย่องจากสมาคมวรรณคดีว่าแต่งได้ยอดเยี่ยมตอนหนึ่ง เหตุการณ์ในตอนนั้นขมวดเข้มข้น
ก่อนจะถึงจุดสุดยอด (climax) ของเรื่องคือ ตอนประหารนางวันทอง

เหตุการณ์ก่อนหน้านี้ คือ ขุนช้างฟ้องพระพันวษาว่าถูกจมน้ำตายทำร้ายร่างกาย
ในวันแต่งงานแล้วร้องทำทนายไปถึงพระพันวษา พระพันวษาจึงให้สองฝ่ายพิสูจน์ความจริง
ด้วยการดำน้ำ จมน้ำตายชนะคดี ขุนช้างต้องโทษประหาร แต่วันทองไปขอให้จมน้ำตาย

ภาพวาดขุนแผนพานางวันทองหนี มีมือจักรพันธ์ ไปขอกฤต

กราบพูลขอชีวิตขุนช้างไว้ จมื่นไวยยอมทำตามเพราะเห็นแก่แม่

เหตุการณ์ตอนนี้กล่าวถึง จมื่นไวยคิดถึงแม่วันทอง อยากให้แม่กลับมาอยู่พรุ่ง
พร้อมมีความสุขกับครอบครัวจึงลอบเข้าบ้านขุนช้าง ไล่ผีบ้านผีเรือนออกไปและสะกด
ทุกคนให้หลับ จากนั้นปลุกนางวันทองให้ตื่น ชวนให้หนีไปด้วยกัน จะเห็นได้ว่าเป็นการ
สร้างเรื่องคล้ายกับตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อลักพานางวันทอง ขุนแผนก็ใช้มนต์
สะกดให้ทุกคนในบ้านหลับ และก่อนเข้าถึงห้องนอนนางวันทอง ขุนแผนพินม่าน ๓ ชั้นที่
เป็นฝีมือของนางวันทองปักไว้อย่างสวยงาม ในตอนนี้จมื่นไวยก็พินม่าน ดังเมื่อขุนช้าง
พินตื่นขึ้นในตอนเช้าก็เห็นว่า “เห็นม่านขาดเรียบประหลาดใจ”

เมื่อจมื่นไวยขอให้แม่ไปด้วย วันทองไม่ยอมไป ด้วยเกรงจะเกิดเป็นคดีความ
เพราะเหตุ “ข้าลักไปไถลักมา” จึงบอกลูกให้แก้ไขปัญหตามระเบียบบ้านเมือง คือให้ปรึกษา
ขุนแผนเรื่องกราบพูลฟ้องร้องต่อพระพันวษา พระองค์คงจะโปรดประทานให้ตามที่
จมื่นไวยต้องการ และถือเป็นเกียรติยศรับรู้กันทั่วไป เมื่อจมื่นไวยไม่ฟังคำแม่ทัดทาน
วันทองจึงตามใจลูก แต่เมื่อถึงบ้านแล้ว จมื่นไวยกลับได้คิดว่าขุนช้างคงจะไปกราบพูล
ฟ้องพระพันวษา นางวันทองจะถูกลงโทษ จึงส่งคนไปเจรจาไกลเกลี้ยกับขุนช้างว่า เป็น
เพราะตนป่วยเป็นไข้ปางตาย จึงส่งคนไปรับแม่มาดูแล บังเอิญรักษาหายฟื้นคืนชีวิต
มาได้ แต่ขอให้แม่อยู่ดูแลกันก่อนไปก่อน พอหายดีแล้วจะส่งตัวนางวันทองคืน ขุนช้าง
ได้ฟังแล้วแค้นใจว่า จมื่นไวยลักนางวันทองไปเพราะกำเริบเหิมใจที่ชนะคดี จึงร่างหนังสือ
แล้วไปดักเข้าเฝ้าถวายฎีกา พระพันวษารู้ว่าเรื่องราวของขุนแผน ขุนช้าง และนางวันทอง
ไม่รู้แล้ว ฟ้องร้องเป็นความกันหลายครั้ง จึงโปรดให้ตามตัวขุนช้าง ขุนแผน วันทอง
จมื่นไวยมาเข้าเฝ้าพร้อมกัน เพื่อตัดสินคดี เมื่อฟังความจากทุกฝ่ายแล้ว พระพันวษา
โปรดให้นางวันทองตัดสินใจว่ารักใครจะเลือกอยู่กับผู้ใด นางวันทองไม่กล้าทูลตอบ พระ
พันวษาให้โอกาสสักครั้งว่าจะเลือกอยู่กับจมื่นไวยก็ได้ นางวันทองจึงกราบพูลความรู้สึก
ของตนที่มีต่อขุนแผน ขุนช้าง และจมื่นไวย โดยหวังจะให้พระพันวษาดำเนินให้ แต่พระ
พันวษาทรงสรุปว่า วันทองสองใจเพราะกล่าวถึงทั้งขุนแผนและขุนช้าง จึงมีพระบัญชาให้
ประหารชีวิตนางวันทอง

ปมสำคัญของเรื่อง มีประเด็นน่าสนใจ ๒ ประการ คือ

๑. อำนาจของเพศชาย เหตุการณ์ในตอนนี้แสดงให้เห็นว่านางวันทองตกอยู่ใน
อำนาจโลกะ โทสะ โมหะ ของฝ่ายชายที่ใกล้ชิดนางยิ่งกว่าผู้ใด นั่นคือ ขุนช้างและขุนแผน

ผู้เป็นสามีและจ่มั่นไวยผู้เป็นลูก

เริ่มจากจ่มั่นไวย ที่มียศบรรดาศักดิ์ เป็นที่โปรดปรานเพราะทำความดีความชอบ มีภรรยา ๒ คน สุณามั่งคั่ง บ่าวไพร่มากมาย มีพ่อมาอยู่ด้วยพร้อมลาวทองและนางแก้วกิริยา พี่น้องข้างพ่อก็บริบูรณ์ แต่ “ถ้าพร้อมมูลด้วยแม่จะสำราญ” ความไม่พอใจในสิ่งที่มี แต่กลับมองหาสิ่งที่ขาด ทำให้จ่มั่นไวยทำผิดทั้งๆ ที่รู้ตัวว่าผิด นั่นคือบุกเรือนขุนช้างเพื่อเอาตัวแม่กลับคืนมา การบุกเรือนผู้อื่นในยามวิกาลเป็นความผิดทางอาญา และยังลักพาคนในบ้านออกมาอีกด้วย ก็เป็นความผิดอย่างร้ายแรง แต่จ่มั่นไวยก็แก้ว่า “รักตัวกลัวผิดแต่คิดไป ก็ทักใจเพราะรักแม่วันทอง” จ่มั่นไวยคิดว่าทำไปเพราะรักแม่ แต่ไม่ฟังคำทัดทานของนางวันทองที่มีเหตุผล กลับตั้งต้นด้วยอารมณ์ เมื่อนางไม่เต็มใจไป ก็บังคับ โดยพูดว่า “จะตัดเอาศีรษะของแม่ไป ตั้งแต่ตัวไว้ให้อยู่” เมื่อเห็นว่าลูกโมโหหนัก นางวันทองจึงยอมตามใจ

ฝ่ายขุนช้างเมื่อตื่นตื่นในตอนเช้า ไม่เห็นนางวันทอง แต่ประตูเปิด ม่านขาด ข้าวของหายไป ให้บ่าวไพร่ตามหาก็ไม่พบ แทนที่ขุนช้างจะคิดว่าเกิดเหตุร้ายกับนางวันทอง กลับคิดว่านางวันทองหนีตามผู้ชายไป และประณามนางอย่างอาฆาตแค้น

คิดคิดให้แค้นแสนเจ็บใจ	ช่างทำได้ต่างต่างทุกอย่างจริง
สองหนสามหนกันแต่หนี	พลั้งทีลึงไม่รอดนางยอดหญิง
คราวนั้นอ้ายขุนแผนมันแค้นชิง	นี่คราวนี้หนีวิ่งไปตามใคร
ไม่คิดว่าจะเป็นเห็นว่าแก่	ยังสาระแนหลบลิ้นหนีไปไหน
เอาเถิดเป็นไรก็เป็นไป	ไม่เอากลับมาได้ไม่ใช่กู

เมื่อจ่มั่นไวยส่งบ่าวมาไกลเกลี้ย โดยโกหกขุนช้างว่าป่วยจึงไปรับนางวันทองมาหายดีเมื่อไรจะนำไปส่งคืน ขุนช้างรู้เท่าทันก็ยิ่งแค้นใจ พาลโกรธทั้งขุนแผนและจ่มั่นไวย ขุนช้างจึงเขียนฎีกา แล้วเสียดชีวิตนำไปถวายพระพันวษา เพราะขุนช้างวุ่นวายไปยึดเรือพระที่นั่งเพื่อถวายหนังสือฟ้องร้อง กราบทูลว่า “แค้นเหลือปัญญาจะทันทน” การกระทำอุกอาจของขุนช้างครั้งนี้ทำให้โดนโทษ ๓๐ ที และพระพันวษาทรงวางพระราชกฤษฎีกาว่า หากมหาดเล็กรักษาพระองค์คนใดปล่อยให้มีคนเข้ามาได้ถึงพระองค์เช่นนี้ จะต้องโทษประหารชีวิต

ฝ่ายขุนแผน ทั้งๆ ที่อยู่กับลาวทองและนางแก้วกิริยา แต่เมื่อทราบข่าวว่า

จมน้ำไวพานางวันทองมาที่บ้าน ก็รีบแต่งตัวทาน้ำอบหอมฟุ้ง ไปหานางวันทองที่เรือนของจมน้ำไว โดยคิดว่า “จำกูจะไปสู่สวาทน้อง” ขุนแผนพูดเอาความดีใส่ตัวว่า “จึงให้ลูกรับน้องมาร่วมเรือน” เพราะหวังแต่เพียงให้นางวันทองยอมร่วมรัก “ขอสบายสักหน่อยอย่าโกรธา” นอกจากพูดจาโอ้อวดแล้ว ยังจับต้องกอดจูบ พฤติกรรมของขุนแผนในตอนนี้จะแสดงความเห็นแก่ตัวอย่างที่ชัด ในขณะที่นางวันทองมีสติมั่นคง จิตใจหนักแน่น ไม่หลงเปรี๊ตไปกับวาจาของขุนแผน วันทองยืนยันว่ารักมั่นคงในตัวขุนแผน รวมทั้งตัดพ้อว่าขุนแผนได้ดีมีสุขแล้วลืมนาง แต่ขอร้องว่าขุนแผนอย่าทำให้นางทำผิดศีลธรรมดังบอกว่า

น้องนี้กลัวบาปทัณฑ์เมื่อดับจิต

หญิงเดียวชายครองเป็นสองมิตร

ถ้ามิปลิดเสียให้เปลื้องไม่ตามใจ

นางวันทองอุปมาถึงความทุกข์ครั้งแล้วครั้งเล่าที่นางได้ รับจากการกระทำของผู้ชายแต่ละคน ครั้งที่ขุนแผนพานางหนีเข้าป่านั้น “หน้าดำเหมือนหนึ่งทามินหม้อใหม่” ครั้งที่ขุนช้างขุดคร่าไป ก็ “เหมือนลงทะเลลึก” ครั้งนี้จมน้ำไวลักเอาตัวมา “หน้าจะดำเป็นน้ำหมึก” ดังนั้น สิ่งที่นางวันทองขอให้ขุนแผนเปลื้องปลดให้หมดอายก็คือ ให้ไปเพ็ดทูลขอพระพันวษา เพราะหากพระพันวษาประทานนางให้ขุนแผน พระราชบัญญัติก็ถือเป็นที่สุดแล้ว

นางวันทองพูดจาอย่างมีเหตุผล และจิตใจมั่นคงที่จะไม่ยอมร่วมประเวณีกับขุนแผนทั้งๆ ที่นอนอยู่ด้วยกัน

เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ในตอนนี จะเห็นได้ว่าผู้ชายทั้ง ๓ คนต่างใช้อำนาจของความเป็นเพศชายกดขี่จิตใจและร่างกายของนางวันทองทั้งสิ้น นางวันทองพยายามให้เหตุผลต่อสู้กับอารมณ์ของชายทั้งสาม ซึ่งเป็นสิ่งที่ยากยิ่ง สภาวะของนางวันทองสะท้อนให้เห็นสถานะของผู้หญิงในสังคมสมัยก่อนที่ดีด้อยกว่าผู้ชาย และแทบจะไม่มีโอกาสกำหนดชะตาชีวิตของตนเอง

๒. ชะตากรรมของนางวันทอง เรื่องขุนช้างขุนแผนตอนนี้จะแสดงให้เห็นชะตากรรมของนางวันทองผ่านกระบวนการพิจารณาตีความ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้พิพากษาคัดสิน แม้พระพันวษาจะมีพระราชอำนาจที่จะตัดสินความทุกเรื่องตามพระราชวินิจฉัยของพระองค์ แต่พระองค์ก็ได้ทรงให้พระราชอำนาจตามพระทัย ในกรณี

รักสามเส้าระหว่างขุนแผน ขุนช้าง นางวันทอง ทรงพึ่งความจากผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย แม้พระองค์จะรำคาญพระทัยที่ต้องตัดสินใจในความให้ครอบครัวนี้อยู่บ่อยๆ แต่ก็นับบรรยายว่า “พระปราณีเหมือนลูกในอุทร” พระพันวษาจึงเป็นกษัตริย์ที่มีพระราชอำนาจและมีพระเมตตา อย่างขุนช้างกระทำลูกอาจ ว้ายน้ำไปถวายฎีกาถึงเรือพระที่นั่ง พระองค์ก็กริ้วหนัก และกริ้วข้ามวันจนถึงรุ่งเช้า ดังที่กล่าวว่า “ทรงเคืองขัดขุนช้างแต่กลางคืน” แต่เมื่อทอดพระเนตรเห็นขุนช้างมาเข้าเฝ้า ก็ทรงเมตตาที่ตรัสถามหาว่าหนังสือที่กองของขุนช้างอยู่ที่ไหน “เออใครเขาฟ้องมันไปไว้ไหน” เมื่ออ่านคำฟ้องก็กริ้วอีกว่านางวันทองเป็นต้นเหตุ

อีวันทองคนเดียวไม่รู้แล้ว

ราวกับไม่มีหญิงเฝ้าซิงกัน

หรืออีวันทองนั้นมันมีแก้ว

และทรงสงสัยว่า “วันทองกุสิดให้กับอ้ายแผน ไยแล่นมาอยู่กับอ้ายช้างนั้น” ดังนั้นพระองค์จึงบัญชาให้พาทุกคนเข้าเฝ้า และตรัสถามนางวันทองว่าเหตุใดจึงไปอยู่กับขุนช้าง

เมื่อมีงกลับมาแต่ป่าใหญ่

ครั้นภูซัดใจให้จำจง

ทำไมไม่อยู่กับอ้ายแผน

เดิมมีรักอ้ายแผนเล่นตามไป

อยู่กับอ้ายช้างไม่อยู่ได้

ดูยกใหม่ย้ายเก่าเฝ้าเปลี่ยนตัว

ฮ้ายแฮญก่อนอีวันทอง

กุสิดให้อ้ายแผนประสมสอง

ตัวของมีงไปอยู่แห่งไร

แล่นไปอยู่กับอ้ายช้างใหม่

ครั้นยกให้ลิเด็นกลับเล่นตัว

เกิดรังเกียจเกลียดใจด้วยซังหัว

ตกว่าชั่วแล้วมีงไม่ยด

วันทองต้องรีบกราบทูลว่า ขุนช้างมาอุดเอาตัวไปโดยอ้างว่ามีพระราชโองการโปรดปรานให้เป็นเมียขุนช้าง ทำให้ไม่มีใครกล้าช่วย และนางก็ไม่กล้าขัดขึ้นพระราชโองการ

พระพันวษากริ้วขุนช้างทันทีว่าแอบอ้างพระราชโองการ คาดโทษว่า “ชอบแต่เสียนสองหวยตลอดสิ้น” และ “ชอบตบให้สลบลงกับที่ เฝื่อนตีเสียให้ยับไม่นับได้ มะพร้าวหักยัดปากให้สาใจ” แต่ที่ตรัสถามนางวันทองต่อไปว่าหนีจากขุนช้างมาเองหรือว่าใครไปรับมา วันทองกราบทูลตามที่เป็นจริงว่าขโมยไปรับ และยืนยันว่านางมิได้นอกใจ

ขุนช้าง “มิใช่ยกย่อนำนอกใจ ขุนแผนมิได้ประเวณี” คราวนี้ พระพันวษาก็ก๊วจมีนไวย
ที่กระทำอุกอาจตามอำเภอใจ เพราะ “ไปรับไยไม่ไปในกลางวัน” และน่าจะคบคิดกับ
ขุนแผน เพราะ

มันเหมือนวัวเคยขาม้าเคยขี่ ถึงบอกกว่าดีหาเชื่อไม่
อ้ายช้างมันก็ฟ้องเป็นสองนัย ว่าอ้ายไวยลักแม่ให้บิดา

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการที่วันทองยึดมั่นว่าจะไม่ยอมใช้ชีวิตแบบ “หญิงหนึ่ง
ชายสอง” นั้นไม่ได้รับความเชื่อถือเลย พระพันวษาก็ก๊วจมีนไวยที่ไม่ทำตามกฎหมาย
บ้านเมือง เหมือนไม่เคารพพระองค์ ดังที่ตรัสว่า

ถ้าอ้ายไวยอยากจะได้ใครได้แม่มา ชวนพ่อฟ้องหาเอาเป็นไร
อัยการศาลโรงก็มีอยู่ ฤกว่าฤตตสินให้ไม่ได้

ดังนั้นโทษสำหรับจมีนไวยคือ “ชอบทวนด้วยลวดให้ปวดไป ปรับไหมให้เท่ากับ
ชายชู้” แต่พระพันวษาก็ไม่บัญชาให้ลงโทษขุนช้างและจมีนไวยอย่างที่ทรงคาดโทษไว้
พระองค์ทรงมุ่งมั่นจะยุติเรื่องวุ่นๆ ในครอบครัวยุติให้เสร็จสิ้น โดยเห็นว่าวันทองเป็นต้นเหตุ
ของเรื่อง

มันเกิดเหตุทั้งนี้ก็เพราะหญิง จึงหึงหวงชังชิ่งยังอยู่
จำจะตัดรากใหญ่ให้หล่นพรุ ให้ลูกดอกดกอยู่แต่กิ่งเดียว
อ้าวันทองตัวมันเหมือนรากแก้ว ถ้าตัดโคนขาดแล้วก็ใบเหี่ยว
ใครจะควรสูล่มอยู่กลมเกลียว ให้เด็ดเดี่ยวรู้กันแต่วันนี้

ดังนั้น เพื่อตัดปัญหาและไม่ให้เป็นเรื่องคาวโลกียมีมลทิน พระพันวษาจึงตรัส
ถามนางวันทองว่า

ถ้ารักใหม่ก็ไปอยู่กับอ้ายช้าง ถ้ารักเก่าเข้าข้างอ้ายขุนแผน
อย่าเวียนวนไปให้คนมันหมิ่นแคลน ถ้ามันมีรักไหนให้ว่ามา

เมื่อนางวันทองยังอัดอั้นตันใจกราบทูลไม่ถูก พระพันวษาก็เสนอทางเลือกอีกว่า
จะรักชู้ชังผัวมีงกกล้วย จะอยู่ด้วยลูกชายก็ไม่ว่า

เมื่อพระพันวษามีพระเมตตาให้นางเลือกถึง ๒ ครั้งเช่นนี้ นางวันทองจะต้องกราบทูลอะไรสักอย่าง วันทองมีคำตอบอยู่ในใจแล้วว่า

จะว่ารักขุนช้างกระไรได้ ที่จริงใจไม่ได้รักแต่สักหนิด
รักพ่อลูกห่วงดังดวงชีวิต

แต่ในใจของนางวันทองเด่นระส่ำ ความรู้สึกหลายอย่างประดังประเดกันจนสับสนอลหม่าน ทั้งอาย ทั้งกลัว ทั้งไม่แน่ใจว่าจะกราบทูลอย่างไรดี กวีบรรยายสภาวะทางจิตใจของนางวันทองตอนวิกฤตินี้ว่า

คิดคะเนถึงตะลานอก ดังตัวตกพระสุเมรุภูผา
ให้อุจจถ์อันตันอุรา เกรงผิดภายหน้าที่สุดคิด

ตามประสาของชาวบ้านที่เชื่อในพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน นางวันทองจึงไม่กราบทูลสิ่งที่อยู่ในใจ แต่กลับถวายอำนาจการตัดสินใจคืนแก่พระพันวษา โดยคิดว่า “อย่าเลยจะทูลเป็นกลางไว้ ตามพระทัยท้าวจะแยกให้แตกฉาน” นางวันทองคงไม่ทันคิดว่า ความเป็นกลางไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใดอาจใช้ไม่ได้ในทุกสถานการณ์ ดังนั้น คำตอบของนางที่กล่าวถึงขุนช้างและขุนแผน สามึงทั้งสองคน จึงทำให้พระพันวษามีพระราชวินิจฉัยว่า “นางวันทองสองใจ” คำกราบทูลของนางวันทองมีดังนี้

ความรักขุนแผนก็แสนรัก ด้วยร่วมยากมานักไม่เคียดฉันท
สู่ล้าปากบูกปามาด้วยกัน สารพันอดอมนอมใจ
ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา คำนึกหาได้ว่าให้เคืองไม่
เงินทองกองไว้มิให้ใคร ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว
จมีนไวยเล่าก็เลือดที่นอก ก็หิวยกรักเท่ากันกับผิว

หากพิจารณาคำกราบทูลของนางวันทองให้ละเอียด จะเห็นได้ว่านางวันทองไม่ได้สองใจดังคำกล่าวหา (อ่านเพิ่มเติม รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ ๒๕๔๒ : ๑๒๗-๑๓๑) การเอ่ยถึงขุนแผนก่อน และใช้คำว่า “แสนรัก” รวมทั้งอ้างถึงการตกกระกำลำบากในป่าด้วยกันจนเห็นอกเห็นใจกันอย่างยิ่ง เป็นการยั่วว่านางรักขุนแผนมาก ส่วนที่กล่าวถึงขุนช้าง เป็นเรื่องของวัตถุสิ่งของและน้ำใจที่ได้จากขุนช้าง ไม่ว่าจะเป็นข้าวของเงินทอง

บ่าวไพร่ รวมทั้งความรักทะนุถนอมที่ขุนช้างให้นางวันทอง แต่นางไม่กล่าวถึงความรู้สึกของตนที่มีต่อขุนช้างเลย น้ำเสียงที่แฝงไว้ในข้อความตรงนี้จึงเป็นเพียงความชื่นชมและกตัญญูรู้คุณที่ขุนช้างเลี้ยงดูยกย่องอย่างดี เมื่อกล่าวถึงจมีนไวย วันทองพูดเพียงสั้นๆ ว่าเป็น “เลือดในอก” เป็นนัยแสดงว่าแม่ย่อมรักลูกดังดวงใจ แต่ข้อความวรรคสุดท้ายนับว่ากินขาด หากเป็นมวยก็กล่าวได้ว่าเป็นหมัดเด็ด เพราะทั้งทำอย่างหนักแน่น ชัดเจน ตรงไปตรงมา เป็นการย้ำอีกครั้งหนึ่งว่ารักขุนแผน

วันทองกราบทูลสิ่งที่คิดไว้ในใจอย่างมีศิลปะในการพูด ทั้งๆ ที่ตื่นเต้นตกใจก็ยังสามารถเรียบเรียงคำพูดและเรียบเรียงความคิดได้อย่างดี หากได้อ่านเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนอื่นๆ ก่อนหน้านั้น จะเห็นว่าวันทองเป็นผู้มีวาทีศิลป์ คำพูดได้ตอบกับตัวละครอื่น โดยเฉพาะขุนแผนจะคมคาย ยกย่อง ชื่นชม มีเหตุผลและแสดงไหวพริบอย่างน่าชมเชย เสภาเรื่องนี้จึงเร้าใจด้วยบทปฏิพากย์ของตัวละครในตอนต่างๆ

คำกราบทูลของนางวันทองส่งผลร้ายต่อตัวนางอย่างไม่มีใครคาดคิด เพราะพระพันวษากริ้วอย่างรุนแรง “เหมือนดินประสิวปลิวติดกับกองไฟ” โทษะของพระองค์ระเบิดเป็นคำประณามดำว่านางวันทองอย่างกราดเกรี้ยว

จะว่ารักข้างไหนไม่ว่าได้ น้ำใจจะประดังเข้าทั้งสอง
ออกนั้นเข้านี้มีสารอง ยิ่งกว่าท้องทะเลอันล้าลึก

นอกจากนี้ พระองค์ยังมีพระราชวินิจฉัยว่า วันทองเป็นหญิงมักมากในกามโลกก็ย้จึงต้องการมีผู้ชายหลายคน ดังที่ตรัสว่า

ละโมภมากตณฺหาตาเป็นมัน สักร้อยพันให้มึงไม่ถึงใจ
ว่าหญิงชั่วผัวยงครวละคนเดียว หาตามตอมกันเกรี้ยวเหมือนมึงไม่

พระองค์ยังมีบัญชาให้ลูกพี่ของนางวันทองรังเกียจและชิงชังนางวันทองด้วย โดยรับสั่งว่านางเป็น “หญิงกาลกิณีอืแพศยา” และตรัสกับจมีนไวยว่า “อ้ายไวยมึงอย่านับว่ามารดา ภูเลียงมึงถึงให้เป็นหัวหมื่น คนอื่นรู้ว่าแม่ก็ขายหน้า” ส่วนขุนแผนและขุนช้างนั้นพระองค์รับสั่งว่า “กูจะหาเมียให้อย่าอาลัย” จากนั้นพระพันวษามีพระราชโองการให้พระยายมราชนำตัวนางวันทองไปประหารชีวิต และประจานไว้ไม่ให้ใครเอาเยี่ยงอย่าง

เร่งเร็วเหวี่ยงพระยายมราช	ไปพันพาดเสียให้มันเป็นผี
ออกเอาขวานผ่าอย่าปราณี	อย่าให้มีโลหิตติดดินกู
เอาใบตองรองไว้ให้หมากิน	ตกดินจะอับรึยากลืออยู่
พันให้หญิงชายทั้งหลายดู	สั่งเสร็จเสด็จสู่ปราสาทชัย

ชีวิตของนางวันทองจึงจบสิ้นอย่างน่าอนาถ และแสดงให้เห็นชีวิตของผู้หญิงคนหนึ่ง ที่ตกอยู่ใต้อำนาจของทุกสิ่งรอบตัว ครอบครองนางอยู่ในอำนาจของสามีและลูก ในฐานะประชาชนนางอยู่ในอำนาจของกษัตริย์ ในฐานะของคนในสังคมนางอยู่ในอำนาจของค่านิยมและความเชื่อ นอกเหนือจากผู้แต่งซึ่งกำหนดบทบาทให้ตัวละครต่างๆ แล้ว คนฟังเสภาหรือคนอ่านเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นฝ่ายที่รับรู้ความจริง ล่วงรู้ไปถึงอารมณ์ความนึกคิดในใจของนางวันทอง โดยที่ตัวละครอื่นไม่รู้ ดังนั้น ผู้ฟังหรือผู้อ่านจึงเห็นใจและเข้าใจนางวันทอง เอาใจช่วยให้นางวันทองได้สมหวัง แต่เมื่อเหตุการณ์พลิกผันอย่างไม่คาดคิดก็ยิ่งสะท้อนอารมณ์ จึงนับว่าผู้แต่งเสภาขุนช้างขุนแผนมีความสามารถสูง เข้าใจจิตวิทยาของคน ทั้งจิตวิทยาของตัวละคร และจิตวิทยาของผู้เสพวรรณคดี จึงสร้างข้อขัดทางอารมณ์ โดยเฉพาะ “ขัดใจคนอ่านคนฟัง” ตลอดเวลา อุปสรรคทางอารมณ์ทำให้คนอ่านมีใจจดจ่อกับวรรณคดีเรื่องนี้แม้ว่าเรื่องจะจบลงแล้ว คุณลักษณะเช่นนี้ทำให้เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีอมตะมาจนทุกวันนี้

สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องสนุก คนติดอกติดใจมาหลายยุคสมัย ก็เพราะมีอุปสรรคทางอารมณ์ตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งพระองค์ทรงใช้คำว่า “ขวางน้ำใจ” ดังที่ทรงวิจารณ์ไว้ในหนังสือ สารานุกรมเดิม ว่า (สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราภิรมย์ ๒๕๐๕ : ๑๓๑-๑๓๒)

เรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นนึกไม่สมนึกตะบึงไป ตั้งแต่แรกพลายแก้วรักนางพิม ขุนช้างก็รักห้อง นึกเอาใจช่วยให้หลายแก้วได้สมนึกก็จริง แต่เคราะห์ร้ายต้องจากไปทัพ ขุนช้างก็ขวางเข้ามาให้ใจหวนอีก กลัวจะเสียทีแก่ขุนช้างเกือบตาย พลายแก้วกลับมาทันยังไม่ทันเสียตัว ช่วยดีใจเจียนตาย กลับเกิดความวิวาทกับลาวทองถึงตัดขาดกัน ต้องเป็นเมียขุนช้างด้วยจำใจ ฟังน่าสงสารและเสียใจมาก ครั้นขุนแผนคิดถึงจะมาลอบ

ลักพากลับไป ช่วยดีเนื้อดีใจ วันทองกลับไม่ไป อาลัยรักขุนช้าง มั่นขวาง
ใจที่สุด เป็นนานจึงได้รักใคร่ลงรอยกันตามเดิม นึกว่าจะเป็นสุขกันเสียที่
ก๊ฬาเป็นอย่างนี้ก็ไม่ ขุนช้างถวายเป็นฎีกา รับสั่งให้หา เข้าไปชำระ ฟังเรื่องใจ
วันทองกลัวจะถูกตัดสินให้ได้แก่ขุนช้าง แต่มีหวังที่ขุนแผนเป็นผัวเก่า มี
ทางจะได้ แต่ก็ทำผิดไว้ เรื่องกลับหลักไปเป็นวันทองต้องถูกตัดหัว ร้ายไป
กว่าอะไรเสียอีกหมด เรื่องมั่นขวางน้ำใจอยู่ ดังนี้

ตัวละคร ตอนขุนช้างถวายเป็นฎีกาเป็นตอนที่มีตัวละครสำคัญ ๕ ตัว คือ พระ
พันวษา ขุนแผน ขุนช้าง จมื่นไวย และนางวันทอง ผู้เขียนได้วิเคราะห์ตัวละครเหล่านี้
ไว้แล้วเมื่อกล่าวถึงปมสำคัญของเรื่อง จึงกล่าวโดยสรุปได้ว่า ตัวละครฝ่ายชายทุกตัว
แสดงอำนาจเหนือนางวันทอง พระพันวษาในฐานะกษัตริย์ผู้ปกครองประชาชน ทรง
กำหนดชะตากรรมของทุกคนได้ ดังที่นางวันทองบอกกับจมื่นไวยว่า “เมื่อคราวตัวแม่เป็น
คนกลาง ท่านก็วางบทคืนให้บิดา” คือ หลังจากขุนแผนมอบตัวผู้คดีที่ลักพานางวันทอง
ไปจากเรือนขุนช้าง พระพันวษาทรงตัดสินให้คืนนางวันทองให้ขุนแผน นอกจาก “วางบท”
ให้นางวันทองในครั้งนั้น ในครั้งนี้ก็ทรง “วางบท” ให้นางวันทองตาย และ “วางบท” ให้
จมื่นไวยไม่นับนางเป็นแม่ รวมทั้งจะหาเมียคนใหม่ให้ขุนแผนและขุนช้าง พระราชอำนาจ
ที่มืออย่างเหลือล้นทำให้ประชาชนหวงฟังการตัดสินของพระองค์ ดังที่นางวันทองพยายาม
บอกจมื่นไวยและขุนแผนซ้ำแล้วซ้ำอีกว่าให้กราบทูลขอประทานจากพระพันวษา ยิ่ง
ทั้งสองกำลังเป็นที่โปรดปรานเพราะทำความชอบต่อเมืองเชียงใหม่ได้ จะขอประทานสิ่งใด
ก็คงไม่ผิดหวัง ขุนช้างก็หวังพึ่งพระบารมีเช่นกัน เมื่อไม่มีอาคมคาถาไปสู้กับขุนแผนและ
จมื่นไวย ก็ยอมเสี่ยงตายถวายเป็นฎีกา ฝ่ายนางวันทองเป็นตัวอย่างของผู้หญิงในระบบสังคม
ที่ชายเป็นใหญ่ ดังนั้น แม้ว่านางวันทองจะเป็นคนมีเหตุผล มีหลักการ รู้ผิดรู้ชอบ แต่เพราะ
เป็นผู้หญิงจึงไม่มีใครยอมฟัง ไม่มีใครยอมเชื่อ นางวันทองไม่สามารถบังคับคนอื่นให้
ทำตามทำนองคลองธรรมได้ แต่น่าชื่นชมที่นางสามารถบังคับตนเองให้มั่นคงในศีลธรรม
ได้ ดังที่ใจแข็งไม่ยอมผิดประเวณีกับขุนแผน เพราะยึดมั่นว่าจะไม่ยอมมีคู่ อย่างไรก็ตาม
ความเป็นแม่และความเป็นเมียทำให้นางไม่อาจแข่งขันกับบุรุษเหล่านั้นได้ทุกอย่าง
สุดท้ายความใจอ่อนที่เห็นแก่ความดีของขุนช้างทำให้นางกราบทูลยกย่องขุนช้างอย่าง
จริงใจ การกระทำเช่นนั้นทำให้นางวันทองจะได้รับยกย่องว่าเป็นภรรยาที่ดี แต่ความดีก็กลับ
ทำร้ายวันทองจนถึงแก่ชีวิต

ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

ความฝันและการทำนายฝัน

ขุนช้างฝัน

หาหมอมารักษาขาเข้าปรอท
ทั้งเส้นน้อยเส้นใหญ่เส้นใต้ต้น

ว่าไข้เรื้อรังขึ้นตัวทั่วทั้งนั้น
มันกินปอดดับไตออกไหลล้น
พันพางก็หักจากปากตัว

ฝันร้ายของขุนช้างในตอนนี้นี้ยังแทรกความรู้เรื่องพิษของปรอท แสดงว่าคนโบราณรู้จักกันดีว่า ปรอทมีทั้งคุณและโทษ และบรรยายพิษจากปรอทได้อย่างชัดเจน

วันทองฝัน

ฝันว่าพลัดไปในไพรเถื่อน
ลดเลี้ยวเที่ยวหลงในดงรัง
ทั้งสองมองหมอบอยู่ริมทาง
โดดตะครุบคาบคั่นในทันที

เลื่อนเปลี่ยนไม่รู้ที่จะกลับหลัง
ยังมีพยัคฆ์ร้ายมาราวี
พอนางคืบปามมาถึงที่
แล้วอุดคร่าพารี่ไปในไพร

นอกจากฝันร้ายแล้วยังควบด้วยลางร้าย คือ “ได้เสียงเสียงหนูก็กกก กแมงมุมทุ่มอกที่ริมฝา” ขุนแผนรู้ว่าฝันร้ายครั้งนี้เป็นลางว่าวันทองจะมีอันตราย แต่ไม่ยอมบอกให้ตกใจ จึงปลอบใจว่าจะแก้ฝันร้ายให้กลายเป็นดี

ฤกษ์ยามคาถาอาคม

จมนั้ไวใช้วิชาดูฤกษ์ยามที่เหมาะสมจะบุกขึ้นเรือนขุนช้าง เช่นเหล่าเลี้ยงผี แล้วจึง “เสกขมิ้นว่านยาเข้าทาดัว ลงยันต์ราชะเอาปะอก หยิบยงมงคลขึ้นใส่หัว” เป่ามนต์ จับาบขึ้นบริกรรมคาถาแล้วจึงไปยิงเรือนขุนช้าง เมื่อไปถึงร่ายมนต์มหาสะกด ทำลายอาถรรพณ์ที่ฝังไว้ในเรือน ทำให้ผีบ้านผีเรือนหนีกันหมด จมนั้ไวสะเดาะกลอนถอนลี้มเข้าไปในเรือน เมื่อถึงหอนนอนของขุนช้าง ต้องจุดเทียนสะกด ชัดข้าวสาร ให้ผีพรายประจำเรือนขุนช้างหนีไป จึงสะเดาะกลอนหน้าต่างเข้าไป แล้วยังต้องสะเดาะกลอนอีกถึง ๓ ชั้น จึงถึงห้องนอนของขุนช้าง จากนั้นเป่ามนต์ให้มารดาฟื้น

ส่วนขุนแผนใช้คาถาอาคมในตอนพานางวันทองเข้าเฝ้า

สี่ขี้ผึ้งสีปากกินหมากเวทย์	ซึ่งวิเศษสารพัดแก้ขัดสน
น้ำมันพรายน้ำมันจันทร์สรรเสกปน	เคยคุมขังบังตนแต่ไรมา
แล้วทำผงอิทธิเจเข้าเจิมพักตร์	คนเห็นคนทักกรักทุกหน้า
เสกกระจะจวงจันทร์น้ำมันทา	เสร็จแล้วก็พาวันทองไป

การใช้อาคมของขุนแผนมีจุดประสงค์ให้คนรักนางวันทอง พุดจาสิงห์โดนุคนพึงเป็นการป้องกันอันตรายที่จะเกิดจากคำพูดของนาง แต่คาถาอาคมและของขลังเหล่านี้เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์เสมอไป ดังจะเห็นได้ว่าคำพูดของนางวันทองทำให้นางสิ้นชีวิต อาคมของขลังใดก็ไม่อาจช่วยให้พ้นกรรมได้

ลีลากลอน

ไม่ทราบว่ามีคนใดแต่งตอนขุนช้างถวายฎีกา แต่ลีลากลอนกึ่งดงาม เดินเรื่องกระชับรวดเร็ว ถ้อยคำโต้ตอบระหว่างตัวละครมีเหตุผล และแสดงภาวะอารมณ์ของตัวละครได้เป็นอย่างดี ในบทโต้ตอบระหว่างจมื่นไวยกับวันทอง ฝ่ายจมื่นไวยหุนหันด้วยอารมณ์ร้อนเอาแต่ใจดี วันทองพยายามเอาน้ำเย็นเข้าลูบ ในบทสนทนาระหว่างขุนแผนกับวันทองก็แสดงอารมณ์เสน่หาพลุ่งพล่านของขุนแผนที่ไม่ได้พบนางวันทองเป็นเวลานาน ส่วนนางวันทองมีทั้งอารมณ์รักปนแค้น จึงมีบทตดพ้อ แต่ขณะเดียวกันก็พยายามรักษาตัวเองให้พ้นมลทิน จึงใจเย็นพุดจาโน้มน้าวใจขุนแผนและแข็งขันไม่ยอมให้ขุนแผนล่วงประเวณี กลอนในตอนบทพรรณนาพระราชโองการของพระพันวษาก็รุนแรง เปรียบเทียบได้เห็นภาพ แสดงอารมณ์กริ้วที่ระเบิดออกมาโดยไม่ยับยั้ง ดังนั้น เสภาตอนนี้จึงได้รับยกย่องจากสมาคมวรรณคดีว่าเป็นตอนที่มีสำนวนกลอนเสภายอดเยี่ยมตอนหนึ่ง

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม และตอนขุนช้างถวายฎีกา มีความโดดเด่นในด้านการกำหนดเหตุการณ์ที่ขมวดตึงเข้มข้น จนสร้างความสะเทือนอารมณ์อย่างสูง เป็นตอนที่แสดงให้เห็นโคกนาฏกรรมของชีวิต อันเกิดจากโทษ โมหะ โลภะของมนุษย์ โดยมีนางวันทองเป็นตัวละครหญิงที่รองรับสถานการณ์ต่างๆ อันเกิดจากตัวละครชายที่อยู่รอบตัว เหตุการณ์ทั้งสองตอนแสดงบทบาท บุคลิก และนิสัยใจคอของตัวละครสำคัญทั้ง ๔ ตัวได้ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนขุนช้างถวายฎีกา นอก

จากนี้ ทั้งสองตอนยังเป็นตอนที่มิสสีลากลอนไฟเราะเป็นเลิศ ทำให้เห็นคุณลักษณะของ ร้อยกรองที่ใช้เสียงและถ้อยคำสื่อความหมายของเนื้อหาและความหมายทางอารมณ์ไปพร้อมกัน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ได้รับยกย่องว่าเป็นแหล่งข้อมูลทางวัฒนธรรมไทยโบราณ ดังนั้น จึงพบว่ามิถุนปัญญาทางวัฒนธรรมแสดงไว้มากในเรื่องราว ๒ ตอนนี้ ผู้สนใจสามารถใช้อ้างอิงหรือนำไปศึกษาต่อยอดได้ จึงกล่าวได้ว่าเสภาทั้งสองตอนนี้มีคุณค่าทั้งในทางวรรณศิลป์และในทางปัญญา สมดังที่เสภาขุนช้างขุนแผนเป็นเพชรน้ำเอกแห่งวรรณคดีไทย

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๓.

กระทรวงศึกษาธิการ. แนวการอ่านวรรณคดีและวรรณกรรม. เล่ม ๒ และเล่ม ๔. กรุงเทพฯ : ครูสภา, ๒๕๔๙.

ขุนวิจิตรมาตรา [กาญจนาศุภพินธุ์] และ เปลื้อง ณ นคร [นายตำรวจ ณ เมืองใต้]. เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๕.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. “ขุนช้างขุนแผน ฉบับอ่านใหม่.” ใน คึกฤทธิ์ ปราโมช. กรุงเทพฯ : มุลนิธิคึกฤทธิ์ ๘๐, ๒๕๓๙.

นิริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา และสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. สำนัสมเด็จ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : ครูสภา, ๒๕๐๕.

เบเคอร์ คริส และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๑) พัฒนาการของเรื่อง (๒) เรื่องขุนช้างขุนแผนพัฒนาขึ้นเมื่อไร ?” ศิลปวัฒนธรรม ๒๙, ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๕๑) : ๑๕๔-๑๖๑.

_____. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๓) ทำไมต้องฆ่าวันทอง ?” ศิลปวัฒนธรรม ๒๙, ๑๑ (กันยายน ๒๕๕๑) : ๑๔๒-๑๕๑.

_____. “ชีวประวัติของเสภาขุนช้างขุนแผน (๔) วันทอง ศรีมาลา สร้อยฟ้า” ศิลปวัฒนธรรม ๒๙, ๑๑ (กันยายน ๒๕๕๑) : ๑๔๒-๑๕๑.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช. เอกสารการสอนชุดวิชา ภาษาไทย ๔ : วรรณคดีไทย หน่วยที่ ๘-๑๕. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช, ๒๕๒๖.

рінฤทัย สัจจพันธุ์. “วันทองมิใช่หญิงสองใจ.” ใน วรรณคดีศึกษา. กรุงเทพฯ : ธารปัญญา, ๒๕๔๔.

_____. “วันทอง.” ใน มิใช่เป็นเพียงนางเอก. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สำสัน, ๒๕๔๕.